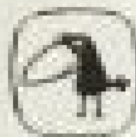
IMMANUEL WALLERSTEIN

TARİHSEL KAPİTALİZM

METİS YAYINLARI

Immanuel Wallerstein

TARİHSEL KAPİTALİZM

Çeviren:
Necmiye Alpay

METİS YAYINLARI

METİS YAYINLARI
Başmusahip Sokak 3/2, Cağaloğlu / İstanbul

TARİHSEL KAPİTALİZM
Immanuel Wallerstein
Özgün Adı: Historical Capitalism
İlk Basımı: Verso, Londra, 1983

Birinci Basım: Eylül 1992

Kapak Tasarımı: Semih Sökmen
Kapak Deseni: "Büyük Balık Küçük Balığı Yutar" adlı bir on altıncı yüzyıl baskısından detay

ISBN 975-7650-90-0

Dizgi: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı: Yaylacık Matbaası, Cilt: Örnek Mücellithanesi

içindekiler

Sunuş

Bu kitabı hazırlamamın ilk eldeki nedeni, art arda gelen iki talep oldu. Thierry Paquot 1980 güzünde bana, Paris'te yayımlamakta olduğu bir dizi için kısa bir kitap yazma çağrısında bulundu. Önerdiği konu "Kapitalizm"di. İlke olarak böyle bir kitap yazmayı istediğim, ancak konunun "Tarihsel Kapitalizm" olmasını dilediğim yanıtını verdim.

Marksistlerin ve siyasal soldaki daha başkalarının kapitalizm üstüne epey yazdıklarını, ancak, yazılan kitaplardan çoğunun iki hatadan birine düşmekten kurtulamadığını düşünüyorum. Bunlardan bir türü, kapitalizmin, özünde ne olduğu düşünülüyorsa bunun tanımlarından yola çıkılıp sonra çeşitli yer ve zamanlarda ne ölçüde gelişme gösterdiğinin araştırıldığı, temelde mantıksal tümdengelimsel çözümlemelerdir. Diğeri, kapitalist sistemin zaman içinde yakın bir noktadan itibaren geçirdiği varsayılan başlıca dönüşümler üzerinde yoğunlaşılması, daha önceki zaman noktalarının ise bütünüyle, şimdinin ampirik gerçekliği ele alınırken, mitolojileştirilmiş bir mihenk taşı olarak kullanılmasıdır.

Bana ivedi gibi gelen görev, son zamanlardaki çalışmalarımın bir anlamda tüm gövdesiyle yöneldiği üzere, kapitalizmin, tüm tarihi ve somut benzersiz gerçekliği içinde, tarihsel bir sistem olarak görülmesidir. Bu nedenle önüme, bu gerçekliğin açıklanması, neyin durmadan değiştiğinin ve (bütün bir gerçekliği tek adla belirtebildiğimize göre) neyin hiç değişmediğinin net bir biçimde betimlenmesi görevini koydum.

Pek çokları gibi ben de bu gerçekliğin tümleşik bir bütün olduğu inancındayım. Ne var ki bu görüş, savunucularının çoğu tarafından, başkalarında buldukları "ekonomizm"e, kültürel "idealizm" e ya da siyasal, "volontarist" etkenlerin fazla vurgulanıyor olmasına saldırı biçiminde öne sürülüyor. Bu türden eleştiriler neredeyse doğaları gereği geri teperek, saldırdıkları hatanın tersi olan hataya düşme eğiliminde oluyor. Ben bu nedenle genel tümleşik gerçekliği doğrudan doğruya sunarak, bu

gerçekliğin ekonomik, siyasal ve kültürel-ideolojik alanlarda dile gelişini peş peşe ele almaya çalıştım.

Kitabı hazırlamayı ilke olarak kabul edişimden kısa bir süre sonra Hawaii Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü'nden bir dizi konferans için çağrı aldım. Kitabı da 1982 baharında verdiğim bu konferanslar dolayısıyla yazma fırsatını değerlendirdim. İlk üç bölümün ilk biçimini Hawaii'de sundum ve sunuşu hatırı sayılır ölçüde daha iyi bir duruma getirmemi sağlayan pek çok yorum ve eleştiri için oradaki canlı dinleyici topluluğuna teşekkür borçluyum.

Geliştirme çalışmalarımdan biri, dördüncü bölümü eklemek oldu. Konferanslar sırasında, bir sunuş sorununun sürüp gittiğini fark etmiştim: ilerlemenin kaçınılmazlığı inancının dev boyutlu gizli gücü. Bu inancın, önümüzde duran reel tarihsel alternatifler konusundaki anlayışımızı bozduğunu da fark ettim. Bu nedenle sorunu doğrudan ele almayı kararlaştırdım.

Son olarak, Marx'a ilişkin bir iki söz söyleyeceğim. Marx, modern düşünsel ve siyasal tarihte anıtsal bir kişidir. Bize kavramsal bakımdan zengin, törel bakımdan esinleyici, büyük bir kalıt bırakmıştır. Bununla birlikte Marx, Marksist olmadığını söylediğinde kendisini ciddiye almalı, buna bir bon mot gözüyle bakıp geçmemeliyiz.

Marx, yandaşı olduğunu açıklamış pek çok kişinin bilmediği bir şeyi, kendisinin bir on dokuzuncu yüzyıl insanı olduğunu ve ufkunun kaçınılmaz bir biçimde bu toplumsal gerçeklikle sınırlandığını biliyordu. Çoklarının bilmediği bir şeyi, kuramsal açıklamaların yalnızca, açık ya da örtük olarak saldırıya geçtikleri alternatif açıklamalarla ilişki içinde anlaşılabilir ve kullanılabilir olduğunu, başka öncüllere dayalı başka sorunlara ilişkin açıklamalar karşısında ise tümüyle ilgisiz kaçtığını biliyordu. Çoklarının bilmediği bir şeyi, çalışmalarının sunuluşunda, kapitalizmin eksiksiz bir sistem olarak anlatılmasıyla (böyle bir sistem tarihsel olarak hiçbir zaman var olmamıştır) kapitalist dünyanın somut gündelik gerçekliğinin çözümlenmesi arasında bir gerilim olduğunu biliyordu.

Bu nedenle, Marx'ın yazılarını anlamlı olabilecek tek biçimde —bildiği kadarını bilen bir kavga yoldaşının yazıları olarak— kullanalım.

bölüm **bir**

Her Şeyin Metalaştırılması: Sermaye Üretimi

Kapitalizm her şeyden önce tarihsel bir toplumsal sistemdir. Kapitalizmin kökenlerini, işleyişini ya da yürürlükteki perspektiflerini anlamak için, var olan gerçekliğine bakmamız gerekir. Kuşkusuz, bu gerçekliği bir dizi soyut önermeyle özetlemeye girişebiliriz, ancak, bu gibi soyutlamaları gerçekliğin değerlendirilmesinde ve sınıflandırılmasında kullanmak aptallık olur. Bu nedenle, böyle yapmak yerine, kapitalizmin pratikte fiilen nasıl olduğunu, sistem olarak nasıl işlediğini, neden böyle bir gelişme gösterdiğini ve şimdilerde nereye yöneldiğini açıklamaya çalışmayı öneriyorum.

Kapitalizm sözcüğü kapitalden türemiştir. Bu nedenle, sermayenin kapitalizmde kilit bir öğe olduğunu kabul etmek yerinde olur. Peki ama, sermaye nedir? Bir tür kullanımıyla, birikmiş zenginlikten başka bir şey değildir. Ancak, tarihsel kapitalizm bağlamında kullanıldığında daha özgül bir tanımı vardır. Burada söz konusu olan yalnızca, para biçiminde tüketim malları stoku, makineler ya da maddi şeyler üzerinde izin verilen hak talepleri değildir. Tarihsel kapitalizmde sermayenin yine geçmişte harcanan emeğin birikimlerinden tükenmemiş olanlarına göndermede bulunduğunda kuşku yoktur; ama her şey bundan ibaret olsaydı, geriye doğru, Neanderthal adamınkine kadar tüm tarihsel sistemlerin, kendilerinden önceki emeğin cisimleşmesi olan bu gibi birikmiş bir takım stokları bulunması bakımından, kapitalist olduğu söylenebilirdi.

Tarihsel kapitalizm adını verdiğimiz tarihsel toplumsal sistemin ayırt edici özelliği, bu tarihsel sistemde sermayenin çok özel bir yolla kullanıma

girmesidir (yatırılması). Bu kullanımda başlıca amaç ya da niyet, sermayenin kendini büyütmesidir. Sistemde, geçmiş birikimler yalnızca daha fazla sermaye biriktirmek için kullanıldığı ölçüde "sermaye"dir. Göreceğimiz gibi söz konusu süreç kuşkusuz karmaşık, giderek dolambaçlıdır. Ancak, bizim kapitalist adını verdiğimiz şey, sermayeyi elinde tutanın dur durak bilmeyen ve ilginç bir biçimde kendine dönük olan bu gitgide daha çok sermaye biriktirme hedefi ve sermayeyi elinde tutanın bu nedenle, hedefine ulaşmak için başka kişilerle kurmak zorunda olduğu ilişkilerdir. Kuşkusuz tek amaç bu değildir. Üretim sürecine başka etkenler de kendini dayatmıştır. Yine de soru, bu etkenlerin birbiriyle çatışması durumunda hangisinin ağır basma eğiliminde olduğudur. Alternatif amaçlar arasında sermaye birikimi amacının genellikle öncelik kazandığı her zaman için, bir kapitalist sistemin işleyişini gözlemlemekte olduğumuzu haklı olarak söyleyebiliriz.

Bireylerin ya da birey gruplarının, daha da çok sermaye elde etmek amacıyla sermaye yatırma kararı alması elbette her zaman olanaklıydı. Ama tarihsel zaman içinde belli bir andan önce, sözü edilen kişilerin başarıya ulaşması hiç kolay değildi. Önceki sistemlerde, uzun ve karmaşık sermaye birikimi süreci, başlangıç koşullarının var olması —daha önce tüketilmemiş mallardan oluşan stokların az sayıda kişinin elinde toplanması ya da mülkiyetinde olması— durumunda bile hemen her seferinde şu ya da bu noktada tıkanıyordu. Bizim varsayımsal kapitalistin her zaman emek kullanımı elde etmesi, başka bir deyişle işi yapmak üzere aklı çelinecek ya da zorda bırakılacak kişilerin varlığı gerekiyordu.

İşçiler bulunup mallar üretilince bu malların bir biçimde pazarlanması gerekiyordu. Bunun anlamı da hem bir dağıtım sisteminin, hem de malları almak için yeterli kaynakları olan bir alıcılar grubunun gerekmesiydi. Malların, (satış noktası itibariyle) satıcıya olan maliyetlerinden daha yüksek bir fiyata satılması, ayrıca bu fark payının, satıcının kendi geçimi için gerek duyduğu miktarın üstünde olması lazımdı. Modern dille, kâr gerekliydi. Kâr sahibi daha sonra bunu yatırım için akla uygun bir fırsat çıkıncaya kadar alıkoyabilmeli, yatırınca da tüm bu süreç üretim noktasında kendini yenileyebilmeliydi.

Gerçekten de, modern zamanlardan önce (sermayenin devri de denen) bu işlemler zinciri ender olarak tamamlanırdı. Bir kere, önceki tarihsel toplumsal sistemlerde zincirdeki halkaların çoğu, siyasal ve törel otoriteler

tarafından akıldışı ve/ya da töredışı sayılıyordu. Ancak, araya girme gücü olanların doğrudan araya girmesi söz konusu olmasa bile süreç genellikle —para biçiminde birikmiş stok, üreticinin kullanacağı işgücü, dağıtıcılar ağı, satın alacak tüketiciler gibi— bir ya da birkaç öğesinin bulunmaması sonucu yarıda kesiliyordu.

Bir ya da birkaç öğenin bulunmayışının nedeni, önceki tarihsel toplumsal sistemlerde bu öğelerin "metalaştırılmış" ya da yeterince "metalaştırılmış" olmamasıydı. Bunun anlamı, söz konusu sürecin "piyasa" yoluyla işlem görebilecek ya da görmesi gereken bir süreç sayılmamasıdır. Tarihsel kapitalizm bu nedenle, daha önce "piyasa" dışı yollarla yürütülen süreçlerde —yalnızca değiş tokuş süreçlerinde değil, üretim, dağıtım ve yatırım süreçlerinde de— yaygın bir metalaştırma getirmiştir. Kapitalistler de, gitgide daha çok sermaye biriktirme peşinde, ekonomi yaşamının tüm alanlarında bu toplumsal süreçlerin gitgide daha çoğunu metalaştırmaya çalışmıştır. Kapitalizmin kendine dönük bir süreç olması bakımından, bunun sonucu, hiçbir toplumsal sürecin olası metalaştırılmadan özü itibariyle bağışık kalmaması olmuştur. Bu nedenle kapitalizmin tarihsel gelişmesinin her şeyi metalaştırma yönündeki itilimi getirdiğini söyleyebiliriz.

Toplumsal süreçlerin metalaştırılması da yeterli olmadı. Üretim süreçleri, karmaşık meta zincirleri halinde birbirine bağlandı. Örneğin, tüm tarihsel kapitalizm deneyimi boyunca geniş ölçüde üretilip satılan tipik bir ürün olarak giyim eşyalarını düşünün. Giyim eşyası üretmek için genellikle en azından kumaş, iplik, birtakım makineler ve işgücü gerekir. Ancak, bu kalemlerin her biri de üretilmeyi gerektirir. Yine, bunların üretilmesinde kullanılacak kalemlerin de üretilmesi gerekir. Meta zincirindeki tüm alt süreçlerin metalaştırılması kaçınılmaz olmadığı gibi, yaygın da olmamıştır. Hatta, göreceğimiz gibi, gerçekte zincirdeki tüm halkaların metalaştırılmaması durumunda genellikle daha çok kâr elde edilir. Açık olan nokta, böyle bir zincirde, bilançoya maliyet kalemi olarak kaydedilen birtakım ücretler alan emekçilerden oluşmuş çok büyük ve dağınık bir kümenin varlığıdır. Ayrıca çok daha küçük, ama yine genellikle dağınık durumdaki (üstelik genellikle iktisadi ortaklar halinde birleşmiş olmayıp ayrı iktisadi birimler olarak iş gören) insanlardan oluşmuş ve zincirin toplam üretim maliyeti ile, nihai ürünün elden çıkarılmasından elde edilen toplam gelir arasındaki son farkı bir biçimde paylaşan bir küme vardır.

Çok sayıda üretim sürecini birbirine bağlayan meta zincirleri bir kez oluştu mu, söz konusu farkın hatırı sayılır dalgalanmalar gösterebildiği koşullarda, tüm kapitalistler için geçerli genel birikim oranının bu farkın ne ölçüde büyütülebildiğine bağlı bir duruma geldiği açıktır. Buna karşılık tek tek kapitalistler için geçerli birikim oranı bir "rekabet" sürecinin işlevi olmuş, yargılarında daha isabetli olanlar, personelini daha iyi denetleyebilenler ve belirli (genel bir adlandırmayla "tekeller" denen) piyasa işleyişlerinde siyasal karar konusu kısıtlamalara daha kolay erişenler daha kazançlı çıkmıştır.

Bu durum, sistemdeki ilk temel çelişkiyi yaratmıştır. Sınıf olarak alındığında tüm kapitalistlerin çıkarı tüm üretim maliyetlerinin düşürülmesinde yatar gibi görünmesine karşılık, gerçekleştirilen maliyet düşüşleri sık sık bir kısım kapitalistleri diğerleri karşısında üstün duruma getirmiş, bu nedenle de bazı kapitalistler genel farkın büyük olması uğruna küçük bir paya razı olmak yerine daha küçük bir genel fark içinde kendi paylarını büyütmeyi yeğlemişlerdir. Sistemde bir temel çelişki daha vardır. Gitgide daha çok sermaye biriktirilip daha çok süreç metalaştırıldıkça ve gitgide daha çok meta üretildikçe, akışı sürdürmenin kilit gereklerinden biri, gitgide daha çok alıcı bulunması olmuştur. Oysa aynı zaman içinde, üretim maliyetlerini düşürmek için harcanan çaba sıklıkla para akışını ve dağıtımını da azaltarak, birikim sürecinin tamamlanması için gerekli olan alıcı artışındaki sürekliliği önlemiştir. Öte yandan genel kârı alıcı ağını genişletebilecek biçimde yeniden dağıtmak sıklıkla genel kâr marjını daraltmıştır. Bu nedenle tek tek girişimciler bir yandan kendi işletmeleri için bir yöne doğru yüklenirken (örneğin kendi işgücü maliyetlerini düşürürken) aynı anda (kolektif bir sınıfın mensubu olarak) genel alıcılar ağını genişletecek yöne de yüklenmek durumunda olmuşlardır (bu da kaçınılmaz olarak, en azından bazı üreticiler için, işgücü maliyetlerinde artış getirmiştir).

Kapitalizm ekonomisi böylelikle birikimin en üst düzeye çıkarılması gibi akılcı bir niyete tabi olmuştur. Ancak, girişimciler için akılcı olanın emekçiler için de akılcı olması zorunluluğu yoktur. Daha da önemlisi, kolektif bir grup olarak tüm girişimciler için akılcı olanın verili her girişimci için de akılcı olması zorunluluğu bulunmamasıdır. Bu nedenle, herkesin kendi çıkarının peşinde olduğunu söylemek yeterli değildir. Kendi çıkarları, bireyleri genellikle ve tümüyle "akılcı" bir biçimde, zıt yönde

etkinliklere girişmeye itmektedir. Herkesin kendi çıkarlarına ilişkin algılamalarının karmaşık ideolojik örtüler tarafından ne ölçüde gölgelendiğini ve saptırıldığını şu an bilmiyorsak da, uzun vadeli reel çıkarın hesaplanması son derece karmaşıklaşmıştır. Şimdilik, tarihsel kapitalizmin gerçekten bir homo economicus yetiştirdiğini geçici olarak kabul ediyorum, ancak, bu insanın kafasının hemen hemen kaçınılmaz biçimde bir miktar karışık olduğunu ekliyorum.

Oysa bu durum, karışıklığı sınırlandıran "nesnel" kısıtlardan biridir. Belli bir birey iktisadi yargılarında durmadan hata yaparsa, hataların nedeni ister bilmezlik, aptallık, isterse ideolojik önyargı olsun, bu birey (firma) piyasada varlığını sürdürememe yolundadır. İflas, kapitalist sistemin acımasız bir temizlik malzemesi olmuş, tüm iktisadi aktörleri durmadan ve şu ya da bu ölçüde, çok çiğnenmiş yolları izlemeye zorlamış, kolektif olarak gitgide daha çok sermaye birikmesini sağlayan yönde davranmaları için baskı yapmıştır.

Dolayısıyla, tarihsel kapitalizm, temel iktisadi etkinlik içinde geçerli olan ya da ağır basan iktisadi amacın ya da "yasa"nın sınırsız sermaye birikimi olduğu o somut, zamanla sınırlı, mekânla sınırlı, tümleşik üretim etkinlikleri yeridir. Bu toplumsal sistem, içinde böylesi kurallara göre iş görenlerin, bütün üzerinde, başkalarının da aynı kalıplara uymak ya da uymamanın sonuçlarına katlanmak zorunda bırakılmasının koşullarını yaratacak ölçüde etkide bulunabildikleri sistemdir.

Bu toplumsal sistem, söz konusu kurallara karşı toplumsal muhalefetin görülmemiş ölçüde canlı ve örgütlü olduğu sırada bile, kuralların kapsamının (değer yasası) görülmemiş ölçüde genişlediği, uygulayıcılarının görülmemiş derecede uzlaşmaz duruma geldiği ve kuralların toplumsal dokuya işleme derecesinin görülmemiş ölçüde arttığı sistemdir.

Tarihsel kapitalizmle ne kastedildiğine ilişkin bu açıklamayı kullanarak hangi somut, zamanla sınırlı, mekânla sınırlı tümleşik yere göndermede bulunulduğunu hepimiz saptayabiliriz. Benim görüşüm, bu tarihsel sistemin doğuşunun onbeşinci yüzyıl sonları Avrupası'nda yer aldığı; sistemin zaman içinde, ondokuzuncu yüzyıl sonlarına gelindiğinde tüm yerküresini kaplayacak biçimde mekân içinde de genişlediği; bugün hâlâ tüm yerküresini kaplamakta olduğudur. Zaman-mekân sınırlarının böylesine alelacele çizilmesinin pek çok zihinde kuşku uyandırdığını fark ediyorum. Bununla birlikte bu kuşkular iki türlüdür. Birinci tür kuşkular ampiriktir.

Rusya on altıncı yüzyılda Avrupa dünya ekonomisinin içinde miydi, dışında mı? Osmanlı İmparatorluğu kapitalist dünya sisteminin bünyesine tam olarak ne zaman dahil oldu? Verili bir ülkenin verili bir iç bölgesini verili bir zamanda kapitalist dünya ekonomisiyle gerçekten "tümleşmiş" sayabilir miyiz? Bu sorular hem kendi içinde hem de yanıtlarını vermeye çalışırken tarihsel kapitalizm süreçlerine ilişkin çözümlemelerimizi daha bir netleştirmek zorunda kalmamız açısından önem taşımaktadır. Ama, üzerinde tartışma ve geliştirmelerin sürmekte olduğu bu çok sayıdaki ampirik sorguyu ele almanın ne yeri ne de zamanı.

İkinci tür kuşkular ise doğrudan doğruya, az önce önerdiğim tümevarımcı sınıflandırmanın yararına ilişkindir. İşyerinde özgül bir toplumsal ilişki biçimi —ücretli işçi çalıştıran özel girişimcilerin söz konusu olduğu ilişkiler — olmadığı durumlarda kapitalizmin var olduğunun söylenebileceğini kabul etmeyenler vardır. Verili bir devlet, sanayi dallarını devletleştirdi ve sosyalist öğretilere bağlılığını ilan ettiyse, o devletin, söz konusu edimler ve sonuçları yoluyla kapitalist dünya sistemine katılımını sona erdirdiğini söylemek isteyenler vardır. Bunlar ampirik değil kuramsal sorgulardır ve bu tartışma boyunca bunları ele almaya çalışacağız. Ancak, bu sorunların tümdengelimsel bir biçimde ele alınması, akılcı bir tartışma yerine karşıt inançların çatışmasından ibaret kalacağından, yerinde olmayacaktır. Dolayısıyla, tümevarımcı sınıflandırmamızın alternatif yöntemlerden daha yararlı olduğunu, çünkü bu yöntemin tarihsel gerçeklik konusunda kolektif olarak şu an bildiklerimizi daha kolay ve ince bir biçimde kapsadığını ve bize bu gerçeklik için, şimdiyle ilgili olarak daha etkili edimlerde bulunmamızı olanaklı kılan bir yorum sağladığını öne sürerek, söz konusu sorunları bulgusal bir biçimde ele alacağız.

Bu nedenle, kapitalist sistemin fiilen nasıl işlemiş olduğuna bakalım. Üreticinin amacı sermaye birikimidir demek, üretici, verili bir üründen olabildiğince çok üreterek kendisine en yüksek kâr marjını sağlayacak biçimde satışa sunmaya çalışacak demektir. Bununla birlikte üretici bunları, kullandığımız deyişle "piyasa"da var olan bir dizi iktisadi kısıt içinde yapacaktır. Toplam üretimi ise zorunlu olarak, malzeme girdisi, işçi, müşteriler ve yatırım tabanını genişletmeye yarayacak paraya erişim gibi şeylerin (göreli olarak ilk elde) bulunabilirliğiyle sınırlıdır. Üreticinin kârlı bir biçimde üretebileceği miktar ve talep edebileceği kâr marjı, "rakipleri"nin aynı malı daha düşük fiyatlarla satışa sunma yetisiyle de

sınırlıdır; burada söz konusu olan, dünya piyasasının her yerindeki rakipleri değil, üreticinin fiilen satış yaptığı, sınırları daha belirgin olarak çizilmiş, aynı yerel piyasadaki (verili durumda bu piyasa nasıl tanımlanırsa tanımlansın) rakipleridir. Üretimindeki artış ayrıca, artan üretim tarafından "yerel" piyasada yaratılacak fiyat düşürücü etkinin, üreticinin kendi toplam üretimi üzerinden gerçekleştireceği toplam reel kârı fiilen düşürme derecesiyle kısıtlanacaktır.

Bunların tümü nesnel kısıtlardır, başka bir deyişle, verili bir üreticinin ya da piyasada etkin olan başka birilerinin aldığı bir dizi özel karar olmadıkça piyasada var olan kısıtlardır ve somut bir zaman ve yer içinde var olan toplam toplumsal sürecin sonucudur. Kuşkusuz her zaman, çekip çevirmeye daha açık kısıtlamalar da vardır. Hükümetler, iktisadi seçenekleri ve bu nedenle kâr hesaplarını bir biçimde değiştiren çeşitli kurallar saptayabilir ya da saptamış olabilir. Verili bir üretici, var olan kuralların yararlanıcısı ya da kurbanı olabilir. Yine verili bir üretici, siyasal makamları, kuralları kendi lehine değiştirmeye ikna etmeye çalışabilir.

Üreticiler sermaye biriktirme yetilerini en üst düzeye çıkarmak için nasıl hareket etmişlerdir? İşgücü, üretim sürecinde her zaman çok önemli ve nicel anlam taşıyan bir öğe olmuştur. Birikim peşindeki üretici, işgücünün iki ayrı yönüyle ilgilidir: bulunabilirliği ve maliyeti. Bulunabilirlik sorunu genellikle şöyle ortaya konmuştur: Verili bir zamanda, piyasanın istikrarlı, işçi sayısının da en iyi sayı olması durumunda, sabitleştirilmiş toplumsal üretim ilişkileri (verili bir üretici için değişmeyen sayıda işçi) düşük maliyet sağlayabilir. Ancak, ürünün pazarı daraldığında, işçi sayısının sabit olması, üretici için reel işgücü maliyetini artırır. Ürünün pazarının genişlemesi durumunda ise işçi sayısının sabit olması üreticinin kâr fırsatlarından yararlanmasını olanaksızlaştırır.

Öte yandan kapitalist açısından değişken personelin de sakıncaları olmuştur. Değişken personel, tanımı gereği, ille de kesintisiz olarak aynı üretici için çalışması gerekmeyen personeldir. Bu nedenle bu gibi işçiler, ücretlerinin miktarını geçimleri bakımından reel gelirlerindeki oynamaların etkisini gidermeye yetecek uzunlukta bir zaman aralığına göre düşünmek zorunda kalmıştır. Başka bir deyişle bu işçilerin, çalıştıkları işten, geçimlerini ücret alamadıkları dönemlerde de sağlamaya yetecek kadar kazanmaları gerekmiştir. Dolayısıyla değişken personelin üreticilere olan

saat ve kişi başına maliyeti genellikle, sabit personelinkine göre daha fazla olmuştur.

Bir çelişkiyle karşı karşıya kaldığımızda —burada da kapitalist üretim sürecinin ta içindeki bir çelişkiyle karşı karşıyayız— bunun tarihsel olarak sorunlu bir uzlaşmayla sonuçlanacağından emin olabiliriz. Gerçekte ne olup bittiğini gözden geçirelim. Tarihsel kapitalizmden önceki tarihsel sistemlerde personel çoğunlukla (hiçbir zaman tümüyle değil) sabitti. Bazı durumlarda üreticinin personeli kendisinden ya da ailesinden ibaret, bu nedenle de, tanımı gereği sabitti. Bazı durumlarda üreticiye, çeşitli yasal ve/ya da geleneksel düzenlemeler (çeşitli kölelik biçimleri, borç köleliği, toprak köleliği, sürekli kiracılık düzenlemeleri vb. de içinde) yoluyla, akrabalık bağı olmayan emekçiler de bağlı oluyordu. Bu bağlantı bazen ömür boyu, bazen sınırlı süreler için oluyor ve isteğe bağlı olarak yineleniyordu; ancak, bu tür süre sınırlamalarının anlamlı olması için, yenileme zamanı geldiğinde gerçekçi alternatiflerin varlığı gerekiyordu. Bu durumda düzenlemelerin sabitliği, yalnızca verili bir personelin bağlı olduğu üreticiler için değil, diğer tüm üreticiler için de sorun yaratıyordu; çünkü diğer üreticilerin kendi etkinliklerini büyütebilmeleri de, doğallıkla, sabit olmayan personel bulunabilmesine bağlıydı. Çok sık açıklandığı üzere bu tür kaygılar, az ya da çok en yüksek ücreti teklif eden için çalışmaya hazır bir grup insanın her zaman bulunabilmesi anlamına gelen ücretli emek kurumunun, üzerinde yükseldiği temeli oluşturuyordu. Bu süreçten emek piyasasının işleyişi olarak, emeğini satan insanlardan ise proleter olarak söz ediyoruz. Tarihsel kapitalizmde işçiler gitgide daha çok proleterleşmiştir derken yeni bir şey söylemiş olmuyorum. Önerme yeni olmadığı gibi, hiçbir şaşırtıcı yanı da yoktur. Proleterleşme sürecinin üreticilere getirdiği yararlar bol bol belgelenmiştir. Şaşırtıcı olan, proleterleşmenin böylesine fazla olması değil, böylesine az olmasıdır. Tarihsel bir toplumsal sistemin en azından dört yüz yıllık varlığı sonunda bugün kapitalist dünya ekonomisinde tam olarak proleterleşmiş işçi miktarının yüzde elli olduğu bile söylenemez.

Bu istatistiğin, nasıl hesaplandığına ve kimin hesaplandığına bağlı olarak değiştiğinde kuşku yoktur. Temelde ücretli işçi olarak resmen çalışabilir durumdaki erişkin erkeklere dayalı, iktisaden etkin işgücü denen işgücüne ilişkin resmi istatistikleri kullanırsak, bugün ücretli işçi yüzdesinin akla uygun yükseklikte bir yüzde olduğunun söylendiğini görürüz (gerçi bu

durumda bile, dünya düzeyinde hesaplanan fiili yüzde, çoğu kuramsal önermenin varsaydığından daha düşüktür). Oysa emeğiyle meta zincirleri bünyesinde şu ya da bu biçimde yer alan tüm insanları dikkate alırsak — böylelikle pratikte tüm erişkin kadınları, ayrıca erişkinlik öncesi ve ilk-erişkinlik sonrası yaş gruplarının çok geniş bir bölümünü (yani gençleri ve yaşlıları) hesaba kattığımızda— proleter yüzdesi keskin bir düşüş gösterir.

Hesabımızı yapmadan önce bir adım daha atalım. "Proleter" etiketinin birey için kullanılması kavramsal olarak yararlı mıdır? Kuşkuluyum. Bireyler, daha önceki tarihsel sistemlerde olduğu gibi tarihsel kapitalizmde de, hane adını verebileceğimiz, cari gelir ve birikmiş sermayeden oluşan bir ortak fon kullanan, göreli olarak istikrarlı yapılar çerçevesinde yaşama eğiliminde olmuştur. Sınırlarının birey giriş ve çıkışlarıyla sürekli olarak değişmesi gerçeği, haneyi gelir ve harcama cinsinden akla uygun bir hesap birimi olmaktan çıkarmaz. Yaşamlarını sürdürmek isteyen insanlar, hangi kaynaktan gelirse gelsin, olası gelirlerinin tümünü hesaplamakta ve bu gelirleri, yapmaları gereken reel harcamalar cinsinden değerlendirmektedir. En az düzeydeki gelirle yaşamlarının sürdürülmesine, bunun fazlası olan gelirle doyundurucu saydıkları yaşam tarzından yararlanmaya, daha fazlası ile ise, sermaye biriktirici olarak kapitalist oyuna girmeye çalışmaktadırlar.

Bu etkinliklere girişen iktisadi birim, tüm reel açılardan, hanedir. Hane genellikle içinde akrabalık ilişkisi bulunan bir birim olmakla birlikte, bazen bu ilişki yoktur, ya da en azından yalnızca bu ilişki söz konusu değildir. Hane halkı çoğu durumda aynı yerde barınmakta, ancak metalaştırma süreci ilerledikçe durum gitgide daha az böyle olmaktadır.

Emekçi sınıflara üretken olan ve olmayan emek arasındaki ayrımın dayatılmaya başlanması, böyle bir hane yapısı bağlamında olmuştur. Fiilen, üretken emek (başta ücret olmak üzere) para getiren emek olarak, üretken olmayan emek ise, çok gerekli olmakla birlikte yalnızca "geçim" etkinliği olduğu ve bu nedenle başkaları tarafından el konabilecek bir "artık" üretmediği söylenen emek olarak tanımlanır olmuştur. Üretken olmayan emek, ya düpedüz metalaştırılmamış, ya da küçük (ama bu durumlarda gerçekten küçük) meta üretimi içeren emektir. Emek türleri arasındaki farklılaştırma, bu türlere bağlanmış belirli roller yaratılması yoluyla güvence altına alınmıştır. Üretken (ücretli) emek öncelikle erişkin erkeğin/babanın, ikincil bir düzeyde de hanedeki diğer (daha genç) erişkin erkeklerin işi olmuştur. Üretken olmayan (geçime yönelik) emek ise

öncelikle erişkin dişinin/annenin ve ikincil düzeyde diğer dişilerin, artı çocukların ve yaşlıların işidir. Üretken iş hane dışında, "işyeri"nde, üretken olmayan çalışma ise hane içinde yapılmaktadır.

Buradaki ayrım çizgisi kuşkusuz mutlak değildir, ancak, tarihsel kapitalizmde oldukça net ve zorlayıcı bir duruma gelmiştir. Cinse ve yaşa göre reel işbölümünün tarihsel kapitalizme ait bir buluş olmadığı ortadadır. En azından, bazı görevler için biyolojik gereklerin ve sınırlamaların (cinse bağlı sınırlamalar, ayrıca yaşa bağlı sınırlamalar) varlığı nedeniyle, bu işbölümü bir olasılık her zaman var olmuştur. Hiyerarşik aile ve/ya da hane yapısı da kapitalizmin buluşu olmayıp, çoktan beri vardır.

Tarihsel kapitalizmde yeni olan, işbölümü ile emeğin değerlendirilmesi arasındaki bağıntıdır. Genellikle erkekler kadınlardan farklı (ve erişkinler, çocuklarla yaşlılardan farklı) işler yapmış olabilirse de, tarihsel kapitalizmde erişkin ücretli erkek "ekmek parası kazanan" olarak, erişkin ev işçisi kadın ise "ev kadını" olarak sınıflandırılmıştır. Böylelikle, kendisi de kapitalist sistemin ürünü olan ulusal istatistikler derlenmeye başlandığında, tüm ekmek parası kazananlar iktisadi olarak etkin işgücünden sayılmış, ama hiçbir ev kadını böyle sayılmamıştır. Cinsiyetçilik böyle kurumlaşmıştır. Emeğin temeldeki bu farklılaştırıcı değerlendirilmesinin ardından, gayet mantıklı olarak, yasal ya da benzeri cins ayrım ya da ayrımcılık mekanizmaları gelmiştir.

Burada, uzatılmış çocukluk/ergenlik kavramı ile hastalığa ya da zayıflığa bağlı olmayan "emeklilik" kavramının da, tarihsel kapitalizmin doğmakta olan hane yapılarının özgül doğal sonuçları olduğunu kaydedebiliriz. Bu kavramlar sıkça, çalışmaktan bağışık tutulma yönündeki "ilerici" önlemler olarak anlaşılmıştır. Oysa çalışmanın çalışmama olarak yeniden tanımlanması diye anlaşılmaları daha yerinde olur. Çocukların uygulamalı eğitim etkinliklerine ve emekli erişkinlerin çeşitli görevlerine bir tür "eğlenme" etiketi yapıştırılması ve böylece emek olarak katkılarının, "asıl" çalışmanın "ağırlığı"ndan kurtulmalarına uygun bir karşılık denerek değerden düşürülmesi yoluyla, yaralamaya bir de hakaret eklenmiştir.

Bu ayrımlar, ideoloji olarak, emeğin metalaştırılmasının yaygın ama aynı zamanda sınırlı olmasına katkıda bulunmuştur. Örneğin, dünya ekonomisinde reel gelirlerinin (ya da tüm biçimlerde, toplam gelirlerinin) yüzde ellisinden fazlasını hane dışında ücretli çalışma yoluyla elde eden kaç hane olduğunu hesaplarsak, yüzdenin düşüklüğü karşısında sanırım çabucak

şaşkınlığa düşeriz; bu durum yalnızca önceki yüzyıllar için değil, kapitalist dünya ekonomisinin tarihsel gelişmesi boyunca yüzdenin sürekli bir artış göstermiş olması olasılığına karşın, bugün bile geçerlidir.

Bunu nasıl açıklayabiliriz? Çok zor olduğunu sanmıyorum. Ücretli emek kullanan üreticinin her zaman ve her yerde daha yüksek değil daha düşük ücret ödemeyi yeğleyeceği varsayımıyla, ücretli işçilerin işi kabul etmede katlanabilecekleri düzeyin düşüklüğü, ömürleri boyunca içinde bulundukları hanenin türüne bağlı olmuştur. Çok basit bir anlatımla, aynı işi aynı etkililik düzeyiyle yapan ücretli işçilerden, ücret geliri yüzdesi yüksek bir hane halkına (buna proleter hane halkı diyelim) mensup olanının ücretli işi daha azına yapmayı açık bir biçimde akla aykırı bulacağı parasal eşik, ücret geliri yüzdesi düşük olan bir hane halkına (buna da yarı-proleter hane halkı diyelim) mensup olanınkinden yüksektir.

Kabul edilebilecek en düşük ücret eşiği adını verebileceğimiz bu eşikte görülen farkın nedeni, hayatta kalma ekonomisi ile ilgilidir. Proleter hane halkının öncelikle ücret gelirine bağımlı olduğu durumlarda bu ücret, hayatta kalmanın ve yeniden üretimin gerektirdiği en az giderleri karşılamak durumundadır. Oysa ücretlerin toplam hane gelirindeki payı daha küçükse, bireyin, hane gelirine, (çalışılan saatler cinsinden) reel gelirdeki oransal payından daha az katkıda bulunan bir ücret karşılığında işi kabul etmesi genellikle akla uygun olmuş —bu arada ne de olsa, gerekli nakit paranın kazanılması (bu gereklilik genellikle yasal olarak dayatılmıştır) sonucunu da vermiş— kabul etmemesi halinde o ücretli işin yerini daha da az gelir getiren işlerin alması gerekmiştir.

Bu durumda yarı-proleter hane halklarında olan şudur: Diğer reel gelir biçimlerini elde edenler —başka bir deyişle temelde kendi tüketimleri için ya da yerel pazarda satış için, ya da her ikisine de yönelik olarak evde üretim yapanlar—, ister hane halkının (her cinsten ya da yaştan) diğer mensupları, isterse yaşamının diğer zamanlarında ücretli işçinin kendisi söz konusu olsun, kabul edilebilecek en düşük ücret eşiğini düşüren artıklar yaratmışlardır. Böylelikle, ücretli olmayan çalışma bazı üreticiler için, işçiye daha düşük ücret ödeyerek kendi üretim maliyetlerini düşürme ve kâr marjlarını artırma olanağı sağlamıştır. Bu durumda genel bir kural olarak ücretli işçi çalıştıran her işverenin, kendi işçileri proleter hanelerden çok yarı-proleter hanelerde yer alsın istemesi şaşırtıcı değildir. Şimdi zaman-mekân boyunca tarihsel kapitalizmin genel ampirik gerçekliğine bakarsak

ücretli işçilerin, yarı-proleter hanelerden çok proleter hanelerde yer aldığının en çok elde edilen istatistik değer olduğunu hemen bulgularız. Sorunumuz zihinsel olarak birden baş aşağı dönmüştür. Proleterleşmenin varlık nedenlerini açıklama noktasından, proleterleşme sürecinin neden böylesine eksik kaldığını açıklama noktasına gelmiş olduk. Şimdi daha da ileri gitmek zorundayız: Peki neden proleterleşme oldu?

Dünyada artan proleterleşmenin, birincil olarak girişimci tabakalardan gelen toplumsal-siyasal baskılara bağlanabileceğinin çok kuşkulu olduğunu hemen söyleyeyim. Tam tersine. Bu konuda ayaklarını sürümelerine yol açan pek çok güdüleri olmuşa benzemektedir. En başta, az önce de ileri sürdüğümüz gibi, verili bir bölgede önemli sayıda yarı-proleter hane halkının proleter hane halkına dönüşmesi ücretli işçi çalıştıran işverenlerin ödediği en az reel ücret düzeyini yükseltme eğiliminde olmuştur. İkincisi, artan proleterleşmenin ileride tartışacağımız siyasal sonuçları olmuş, bu sonuçlar hem işverenler için olumsuz hem de kümülatif olmaları nedeniyle verili coğrafi-iktisadi bölgelerdeki ücret-maaş düzeylerini eninde sonunda daha da yükseltici bir rol oynamıştır. Gerçekten de, ücretli işçi çalıştıran işverenler proleterleştirme konusunda öylesine isteksiz olmuştur ki, cinse/yaşa göre işbölümünü güçlendirmenin yanı sıra, kendi istihdam kalıpları içinde ve siyasal alandaki etkileme gücü yoluyla, tanımlanmış etnik grupların kabul edilmesini özendirerek bu grupları işgücü içinde, yaptığı işe karşılık reel ücret düzeyleri farklı olan özgül rollere bağlamaya da çalışmıştır. Etniklik, yarı-proleter hane yapısı kalıplarını pekiştiren kültürel bir kabuk yaratmıştır. Bu tür bir etnikliğin doğuşunun emekçi sınıflar için siyasal bakımdan da bölücü bir rol oynaması, işverenler için siyasal bir özendiriciyse de, bu sürecin başta gelen itici gücü olmamıştır düşüncesindeyim.

Bununla birlikte, tarihsel kapitalizmde zaman içinde proleterleşmenin nasıl olup da artış gösterdiğini anlayabilmemiz için, içerisinde çok sayıda özgül üretim etkinliği yer alan meta zincirleri konusuna dönmemiz gerekiyor. Kendimizi, "piyasa"nın, ilk üretici ile nihai tüketicinin yüz yüze geldiği yer olduğu biçimindeki basitleştirici imgeden kurtarmalıyız. Kuşkusuz bu tür pazaryerleri var ve hep oldu. Ancak, tarihsel kapitalizmde bu türden pazaryeri işlemleri, tüm işlemler içinde küçük bir yer tutmuştur. İşlemlerin çoğu, uzun bir meta zinciri içinde yer alan iki ara üretici arasındaki değiş tokuş biçimindedir. Alıcı kendi üretim süreci için bir

"girdi" satın almaktadır. Satıcı ise "yarı mamul bir ürün", yani, doğrudan kişisel tüketime yönelik olan nihai kullanım açısından henüz yarı mamul durumunda bir ürün satmaktadır.

Bu "ara piyasalar"da verilen fiyat mücadelesi, alıcı açısından, meta zinciri boyunca önceki tüm emek süreçlerinden elde edilmiş olan kârın bir kısmını satıcıdan koparma çabasını temsil etmiştir. Belirli bir mekân-zaman bağlantısı içinde mücadeleyi belirleyen elbette ki arz ve taleptir, ancak, hiçbir zaman tek başına değil. Bir kere, kuşkusuz, arz ve talebin tekelci kısıtlamalar yoluyla çekip çevrilebilmesi söz konusudur ve bu durum istisnai olmaktan çok olağan durum olmuştur. İkinci nokta, satıcının, bağlantı noktasındaki fiyatı dikey tümleşme yoluyla etkileyebilmesidir. "Satıcı" ve "alıcı" gerçekte nihai olarak aynı firmaysa fiyatla mali ve diğer bakımlardan istendiği gibi oynanmış, ama böyle bir fiyat hiçbir zaman arz ile talebin etkileşmesini yansıtmamıştır. Tıpkı "yatay" tekel gibi dikey tümleşme de seyrek değildir. En göze çarpar örneklerini yakından biliyoruz: on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar, imtiyazlı şirketler; on dokuzuncu yüzyılın büyük ticarethaneleri; yirminci yüzyılın çokuluslu şirketleri. Bunlar belli bir meta zincirine olabildiği kadar çok halka sığdırmaya çalışan bütünsel yapılardır. Ama bir zincirde yalnızca birkaç (hatta iki) halkayı kapsayan daha küçük dikey tümleşme örnekleri daha da yaygın olmuştur. Tarihsel kapitalizmde istatistik olarak en çok elde edilen değerin, satıcıyla alıcının gerçekten ayrı ve çıkar çatışması içinde olduğu meta zincirlerinde yer alan "piyasa" bağlantılarından çok dikey bağlantılar olduğunu öne sürmek akla uygun görünmektedir.

Meta zincirleri ise coğrafi yönleri bakımından rastgele oluşmamıştır. Zincirlerin tümü haritalara çizilse, biçim bakımından merkezcil olduklarını görürdük. Çıkış noktaları çok sayıda, buna karşılık varış noktaları birkaç alanda birleşme eğilimindedir. Başka bir deyişle, meta zincirleri kapitalist dünya ekonomisinin çevrelerinden merkezlerine doğru gitme eğilimindedir. Ampirik gözlem olarak bu durumun yadsınması güçtür. Asıl sorun neden böyle olduğudur. Meta zincirlerinden söz etmek, kapitalizmin tarihsel gelişmesi boyunca işlevsel ve coğrafi bakımlardan gitgide daha yaygın, eşanlı olarak da gitgide daha hiyerarşik bir durum alan, geniş kapsamlı bir toplumsal işbölümünden söz etmek demektir. Üretim süreçlerinin yapısındaki bu mekân hiyerarşikleşmesi, dünya ekonomisinin merkez ve çevre bölgeleri arasında yalnızca bölüşüm ölçütleri (reel gelir ve yaşam

düzeyleri) açısından değil, daha da önemlisi, sermaye birikiminin yerleri açısından görülmemiş büyüklükte bir kutuplaşmaya yol açmıştır.

Başlangıçta, sürecin başladığı sıralar, mekân farklılaşmaları az, mekân temelinde uzmanlaşma derecesi sınırlıydı. Oysa kapitalist sistemde, (ister çevrebilimsel, ister tarihsel nedenlerle) var olan farklılaşmalar her ne olursa olsun büyütülmüş, güçlendirilmiş ve kemikleştirilmiştir. Süreç içinde yaşamsal olan nokta ise fiyatların belirlenmesine zorun karışmasıdır. Piyasa işlemlerinde taraflardan birinin kendi fiyatını artırmak için zora başvurması elbette ki kapitalizmin buluşu değildir. Eşitsiz değiş tokuş eski bir uygulamadır. Tarihsel bir sistem olarak kapitalizm bakımından dikkati çeken, eşitsiz değiş tokuşun hangi yolla gizlenebildiğidir; gerçekten de gizleme öylesine iyi yapılmıştır ki sistemin açık muhalifleri bile mekanizmanın işleyişini örten perdeyi sistemli bir biçimde kaldırmaya ancak beş yüz yıl sonra başlayabilmiştir.

Bu temel önemdeki mekanizmayı gizlemenin püf noktası bizzat kapitalist dünya ekonomisinin yapısında, kapitalist dünya sistemindeki (hepsi de sınırsız sermaye birikimine yönelik tümleşik üretim süreçleriyle dünya çapında bir toplumsal işbölümü oluşturan) ekonomi alanıyla (her biri kendi yargı alanı içindeki siyasal kararlar konusunda özerk sorumluluk taşıyan ve otoritesi için destek olarak emrinde silahlı kuvvetler bulunduran sözde ayrı egemen devletlerden oluşmuş) siyasal alanın görünüşte birbirinden ayrılmasında yatmaktadır. Reel tarihsel kapitalizm dünyasında, büyüklüğü ne olursa olsun hemen tüm meta zincirleri devlet sınırlarını aşmış durumdadır. Bu durum yeni bir buluş da değildir. Tarihsel kapitalizmin ta başlangıcından itibaren böyle olmuştur. Üstelik, meta zincirlerinin çokulusluluğu, yirminci yüzyılın kapitalist dünyası için olduğu kadar, tanımlayıcı bir biçimde, on altıncı yüzyılın kapitalist dünyası için de doğrudur.

Bu eşitsiz değiş tokuş nasıl işlemiştir? Metalar, ya karmaşık bir üretim işleminin (geçici) kıtlığı ya da *manu militari* yaratılan yapay kıtlıklar nedeniyle piyasada ortaya çıkan herhangi bir reel farklılaşmadan yola çıkarak, bölgeler arasında, daha az "kıt" mal bulunan bölgenin, mallarını başka bölgelere, zıt yönde hareket eden eşit fiyatlı mallardan daha fazla bir reel girdi (fiyat) ifade edecek biçimde "satması" yoluyla hareket etmiştir. Gerçekte olup biten, üretilmekte olan toplam kârın (ya da artığın) bir kısmının bir bölgeden diğerine aktarılmasıdır. Bu tür bir ilişki merkez-çevre

oluş ilişkisidir. Genişletirsek, yitiren bölgeye "çevre", kazanan bölgeye de "merkez" diyebiliriz. Bu adlar gerçekte iktisadi akışların coğrafi yapısını yansıtmaktadır.

Karşımıza hemen, tarihsel olarak eşitsizliği artırmış olan bazı mekanizmalar çıkıyor. Bir meta zincirindeki herhangi iki halkada "dikey tümleşme"nin söz konusu olduğu tüm durumlarda toplam artığın eskisinden daha büyük bir kısmının merkeze doğru kaydırılması olanaklı olabilmiştir. Artığın merkeze kaydırılması sermayeyi de orada yoğunlaştırmış ve daha fazla makineleşme için daha büyük oranda parayı kullanılabilir kılmış, bu iki noktanın ikisi de, merkez bölgelerdeki üreticilere var olan ürünlerle ilgili ek rekabet üstünlükleri getirmiş ve süreci yenileyebilecekleri, az bulunan yeni ürünler yaratmalarına olanak sağlamıştır.

Sermayenin merkez bölgelerde yoğunlaşması, pek çok yetisi arasında çevre bölgelerindeki devlet çarklarının göreli olarak zayıflamasını ya da zayıf kalmasını sağlamak da bulunan göreli olarak güçlü devlet çarkları yaratılması için gerekli mali temeli ve siyasal itilimi yaratmıştır. Merkezler böylelikle, söz konusu çevre devlet yapılarına, meta zinciri hiyerarşisinde alt düzeylerde yer alan işlerde daha fazla uzmanlaşmayı kabul ederek hatta geliştirerek kendi topraklarında işçileri düşük ücretle çalıştırmaları ve işçilerin yaşamlarını sürdürmelerini sağlayacak uygun hane yapıları yaratmaları (güçlendirmeleri) yönünde baskı yapabilmiştir. Tarihsel kapitalizm, dünya sistemi içindeki farklı bölgelerde dramatik farklılıklar gösteren, tarihsel ücret düzeyleri denen ücret düzeylerini gerçekte böyle yaratmıştır.

Bu sürecin gizlenmiş olduğunu söylüyoruz. Bununla kastettiğimiz, uygulamada fiyatların her zaman dünya piyasasında kişisellikten uzak iktisadi güçler temelinde pazarlık konusu ediliyor gibi görünmüş olmasıdır. Değiş tokuşta eşitsizliği sağlamak için, kendisini açıkça göstermeyen (yer yer, savaşlarda ve sömürgecilikle açıkça kullanılan) dev boyutlu güç aygıtının her alışverişte ayrı ayrı yardıma çağrılması gerekmemektedir. Güç aygıtı yalnızca, var olan eşitsiz değiş tokuş düzeyine önemli bir meydan okuma yöneldiğinde devreye girmektedir. Dünyadaki girişimci sınıflar, sıcak çatışma geçer geçmez, dünya ekonomisinin belli bir arz ve talep noktasına tarihsel olarak nasıl ulaştığını ve tam o noktada dünya işçilerinin ücret düzeylerindeki ve reel yaşam düzeylerindeki "geleneksel" farklılaşmaları hangi güç yapılarının desteklemiş olduğunu görmezlikten

gelip ekonominin yalnızca arz ve talep ölçüleriyle işlediğini öne sürebilmektedir.

Şimdi, nasıl olup da proleterleşme olabildi sorusuna dönebiliri. Tek tek girişimcilerin kişisel çıkarları ile tüm kapitalist sınıfların kolektif çıkarları arasındaki temel çelişkiyi anımsayalım. Eşitsiz değiş tokuş, tanımı gereği bu kolektif çıkarlara hizmet etmiş, ancak pek çok bireysel çıkara hizmet etmemiştir. Dolayısıyla, verili bir zamanda çıkarlarına ilk elde hizmet edilmemiş olanlar (rakiplerinden daha az kazanmaları nedeniyle) bir şeylerin kendi lehlerine dönmesi için sürekli olarak çaba göstermiştir. Başka bir deyişle, kendi üretimlerini daha etkin kılmak ya da kendi lehlerine yeni tekelci üstünlükler yaratmak amacıyla siyasal etkilerini kullanmak yoluyla piyasada daha başarılı bir biçimde rekabet etme çabası göstermişlerdir.

Kapitalistler arası sıcak rekabet tarihsel kapitalizm için her zaman differentia specifica olmuştur. Bu rekabetin gönüllü olarak (kartel benzeri düzenlemelerle) sınırlandırılmış göründüğü durumlarda bile sınırlandırmanın başlıca nedeni, rakiplerden her birinin bu yöntemin kendi marjlarını en iyi duruma getireceğini düşünmesidir. Sınırsız sermaye birikimine dayanan bir sistemin hiçbir mensubu, kendi kendisini yok etme rizikosuna girmeden, süregelen bu uzun vadede kârlılık itilimini bırakamamıştır.

Böylelikle, tekelci uygulamalar ve rekabet güdüsü tarihsel kapitalizmin ikiz bir gerçekliği olmuştur. Bu koşullarda üretim süreçlerini birbirine bağlayan hiçbir özgül kalıbın istikrarlı olamayacağı açıktır. Tam tersine: Verili zaman-yerlerin özgül kalıbını değiştirmeye çalışmak ve böyle bir davranışın genel etkilerine ilişkin kısa vadeli kaygılar duymamak, rekabet içindeki çok sayıda girişimcinin her zaman çıkarına olacaktır. Adam Smith'in "görünmez el"i, "piyasa"nın bireysel davranışa kısıtlamalar koyması anlamında kuşku götürmez bir biçimde geçerli olmuştur, ama bunun sonucunun uyum olduğu biçimindeki bir tarihsel kapitalizm okuması çok tuhaf olurdu.

Sonuç daha çok, yine ampirik gözlemle, bir bütün olarak sistemde sırayla birbirinin yerini alan bir büyümeler ve durgunluklar çevrimine benzemektedir. Çevrimler, sistemin işleyiş mekanizmasının özünde bulunmadıklarına inanılmasını çok güçleştirecek derecede büyük ve düzenli dalgalanmalar getirmiştir. Bunlar, benzetme yerindeyse, kapitalist organizmanın temizleyici oksijeni içine çekip zehirli atıkları dışarı veren

soluk alma mekanizmaları gibidir. Benzetmeler her zaman tehlikeli olmakla birlikte buradaki özellikle yerinde görünüyor. Biriken atıklar yukarıda açıklanan eşitsiz değiş tokuş süreci yoluyla ve yeniden yeniden siyasal kabuk bağlayan iktisadi verimsizliklerdir. Temizleyici oksijen ise, meta zincirlerinin düzenli bir biçimde yeniden yapılandırılmasının olanak verdiği daha etkin (daha da çok sermaye birikimine olanak vermesi anlamında etkin) kaynak dağılımıdır.

Aşağı yukarı her elli yılda bir gerçekleşmişe benzeyen şey, gitgide daha çok girişimcinin meta zincirlerindeki en kârlı bağlantıları ele geçirmek için çaba göstermesiyle, bir ölçüde yanıltıcı bir biçimde aşırı üretim diye söz ettiğimiz yatırım oransızlıklarının ortaya çıkmasıdır. Oransızlıkların tek çözümü, üretim sisteminde daha düzenli bir dağılım sonucu veren büyük düzenlemeler olmuştur. Bu durum mantıklı ve basit görünmekle birlikte, döküntüleri her zaman kitlesel olmuş, her seferinde meta zincirlerindeki en tıkalı halkalarda iyice yoğunlaşan operasyonlar anlamına gelmiştir. Operasyonlar hem bazı girişimcilerin hem de bazı (işi bırakan girişimciler ya da birim üretim başına maliyetleri azaltmak amacıyla daha çok makineleşme yoluna giden girişimciler tarafından çalıştırılan) işçilerin saf dışı edilmesini getirmiştir. Bu tür kaydırmalar girişimcilere meta zinciri içindeki hiyerarşide "kademe indirme" operasyonları gerçekleştirme olanağı sağlamış, böylelikle yatırım fonlarını ve çabalarını, zincir içindeki, başlangıçta "daha kıt" girdiler sunmaları açısından daha kârlı olan yenilikçi halkalara ayırabilmişlerdir. Belirli süreçlerin, hiyerarşi skalasında bulundukları kademeden "indirilmesi" genellikle coğrafi olarak kısmi bir yeniden konumlandırmaya da yol açmıştır. Bu gibi coğrafi yeniden konumlandırmalar içinde en çekici biçimlerden biri, ilgili sanayi dalının taşındığı bölge açısından genellikle bazı işçi kesimleri için ücret düzeylerinde yükselme anlamına gelse bile, emek maliyetlerinin daha düşük olduğu alanlara taşınmadır. Şu anda dünya otomobil, çelik ve elektronik sanayilerinde tam da böyle dünya çapında, kitlesel bir yeniden konumlandırma yaşamaktayız. Yeniden konumlandırma görüngüsü baştan beri tarihsel kapitalizmin ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Yeniden düzenlemelerin üç büyük sonucu vardır. Bunlardan biri kapitalist dünya sisteminin kendisini coğrafi bakımdan, sürekli olarak yeniden yapılandırmasıdır. Bununla birlikte, meta zincirlerinin yaklaşık her elli yılda bir önemli ölçüde yeniden yapılandırılmasına karşın, hiyerarşik olarak

örgütlenmiş meta zincirleri sistemi alıkonmuştur. Hiyerarşinin üst kademelerine yeni üretim süreçleri sokuldukça belirli üretim süreçleri aşağı kademelere taşınmıştır. Belirli coğrafi bölgeler de durmadan kayan hiyerarşik süreç düzeylerine sahne olmuştur. Böylelikle, verili ürünler için, merkez ürünü olmalarından başlayıp sonuçta çevre bölge ürünü durumuna gelmeleri biçiminde "ürün çevrimleri" oluşmuştur. Bundan başka, verili yerler de, sakinlerinin göreli refahı bakımından iniş çıkışlar göstermiştir. Ancak, bu gibi yeniden düzenlemelere "gelişme" denebilmesi için önce sistemin genel kutuplaşmasında azalma olduğunun kanıtlanması gerekir. Ampirik olarak bu durum düpedüz gerçekleşmemişe benzemektedir; daha çok, kutuplaşmanın tarihsel olarak artması söz konusudur. Öyleyse coğrafi ve ürünsel yeniden konumlandırmalar için gerçek bir çevrimsellikten söz edilebilir.

Bununla birlikte, yeniden düzenlemelerin ikinci ve oldukça farklı bir sonucu da olmuştur. Yanıltıcı sözcüğümüz "aşırı üretim", ilk eldeki ikilemin her zaman sistemin bazı kilit ürünlerine dünya düzeyinde yeterli fiili talep olmayışı yoluyla işlediği olgusuna dikkat çekmektedir. İşçilerin çıkarları ile bir girişimciler azınlığının çıkarları, bu durumlarda örtüşmüştür. İşçiler her zaman artık içindeki paylarını artırmaya çalışmış, sistemin iktisadi kopukluk anları işçiler açısından sık sık, sınıf mücadelesini sürdürmek için hem dolaysız özendiriciler hem de bazı ek fırsatlar sağlamıştır. İşçiler için, reel geliri artırmanın en etkili ve en dolaysız yollarından biri kendi emeğinin gitgide daha çok metalaşması olmuştur. İşçiler genellikle, hane halkının üretime yönelik işleri içinde düşük reel gelir getiren kısımların, özellikle çeşitli küçük meta üretimi türlerinin yerini ücretli emeğin almasına çalışmıştır. Proleterleşmenin arkasında yatan başlıca güçlerden biri dünya işçilerinin kendileri olmuştur. Dünya işçileri, sömürünün nasıl yarı-proleter hanelerde tam proleter hanelere göre çok daha fazla olabildiğini genellikle, kendisini işçilerin sözcüsü ilan etmiş aydınlardan daha iyi anlamıştır.

Durgunluk zamanlarında bazı mülk sahibi üreticiler, kısmen işçilerden gelen siyasal baskıların sonucu olarak kısmen de üretim ilişkilerindeki yapısal değişikliklerin rakip mülk sahibi üreticiler karşısında kendi yararlarına olacağı inancıyla, bir yerlerdeki sınırlı bir işçi kesiminde proleterleşmeyi artırmak amacıyla gerek üretim gerekse politika alanlarında güçlerini birleştirmiştir. Uzun vadede kapitalist dünya ekonomisindeki kâr

düzeylerinin düşmesine yol açmış olan proleterleşmenin, nasıl olup da arttığına ilişkin başlıca ipucunu, bu süreç vermektedir.

Tarihsel kapitalizmin motorundan çok sonucu olan teknolojik değişme sürecini bu bağlam içinde düşünmemiz gerekir. Her büyük teknolojik "yenilik", öncelikle "kıt" oluşuyla hayli kârlı olan yeni ürünlerin, ikincil olarak da emekten tasarruf sağlayan süreçlerin yaratılmasıdır. Büyük teknolojik yenilikler, çevrim içerisinde iniş dönemlerine verilen birer karşılık, sermaye birikimi sürecine hizmet edecek "buluşlara" birer el koyma yöntemidir. Yeniliklerin sık sık fiili üretim örgütlenmesini etkilediğinde kuşku yoktur. Tarihsel olarak pek çok iş sürecinin (fabrika, montaj zinciri) merkezileşmesi yönünde etkide bulunmuşlardır. Ancak, gerçekleşen değişiklik miktarının abartılması tehlikesi vardır. Fiziksel üretim görevlerinin yoğunlaşması süreçleri genellikle, merkezdışılaştırma süreçlerinin karşı etkisi göz önüne alınmadan araştırılmıştır.

Çevrimsel yeniden düzenlemenin üçüncü sonucunu da tabloya eklediğimizde, bu nokta özellikle doğruluk kazanmaktadır. Daha önce sözünü ettiğimiz iki sonuç bakımından görünürde açıklanması gereken bir paradoks olduğuna dikkat edilmelidir. Bir yandan, tarihsel dağılım kutuplaşmasında sermaye birikiminin kesintisiz yoğunlaşmasından söz ettik. Aynı zamanda, kâr düzeylerini fiilen düşürdüğünü ileri sürdüğümüz yavaş, ancak sürekli bir proleterleşme sürecinden söz ettik. Burada kolay çözümlerden biri düpedüz birinci sürecin ikincisinden büyük olduğunu söylemektir ki doğrudur da. Ancak, buna ek olarak, şimdiye değin artan proleterleşmenin kâr düzeylerinde yol açtığı düşüş, ters yönde işleyen başka bir mekanizma tarafından fazlasıyla giderilmiştir.

Tarihsel kapitalizm konusunda kolayca yapılacak bir başka ampirik gözlem, coğrafi yerinin zaman içinde durmadan genişlemiş olmasıdır. Burada da yine, sürecin açıklanmasında en iyi ipucu, hızı olmaktadır. Tarihsel kapitalizmin toplumsal işbölümüne yeni yeni bölgelerin girmesi bir anda olmamıştır. Birbirini izleyen genişlemeler kapsam bakımından sınırlı görünse de, dönemsel sıçramalar halinde gerçekleşmiştir. Açıklama kuşkusuz kısmen tarihsel kapitalizmin bizzat kendisinin teknolojik gelişmesinde yatıyor. Taşımacılık, iletişim ve silahlanma alanlarındaki gelişmeler, merkezden gitgide daha uzak bölgelere girilmesini gitgide daha az pahalı kılmıştır. Ama bu açıklama bize çok çok, süreç için gerekli olan ancak yeterli olmayan bir koşul sağlıyor.

Zaman zaman, açıklamanın kapitalist üretim kârlarını gerçekleştirmek için sürekli olarak yeni pazar aranmasında yattığı öne sürülmüştür. Ancak, bu açıklama da, tarihsel olgularla uyuşmuyor. Tarihsel kapitalizmin dışında kalan alanlar, bütünü itibariyle, kısmen kendi iktisadi sistemleri bakımından "gereksinme" duymamaları, kısmen de satın alacak güçleri olmaması nedeniyle, tarihsel kapitalizmin ürünlerinin isteksiz alıcıları olmuşlardır. Elbette bunun istisnaları vardır. Ama genel olarak, dış alanlar kapitalist dünyanın değil, kapitalist dünya dış alanların ürünlerinin peşinde olmuştur. Ne zaman askeri yollarla belirli yerler ele geçirilse, kapitalist girişimciler şaşmaz bir biçimde oralarda gerçek pazarlar bulunmadığından yakınarak sömürge yönetimleri yoluyla "beğeni yaratma" işlemlerine girişmişlerdir. Pazar peşinde açıklaması düpedüz tutmuyor. Düşük maliyetli işgücü arayışı, çok daha savunulabilir bir açıklama. Dünya ekonomisinin bünyesine katılan her yeni bölgede, dünya sisteminin ücret düzeyi hiyerarşisinde en altta yer alan reel ücret düzeylerinin yerleştiği, tarihsel bir olgudur. Bu bölgelerde tam proleterleşmiş hane hemen hiç yoktur, geliştirilmesi de hiç özendirilmemiştir. Tersine, sömürge devletlerinin (ve yeni katılan bölgelerdeki, resmen sömürge olmayan, yeniden yapılandırılmış yarısömürge devletlerin) politikaları tam da, yukarıda gördüğümüz gibi, ücret düzeyi eşiğini olabilecek en alt düzeyde tutmayı olanaklı kılan yarı-proleter hanelerin ortaya çıkışını desteklemek üzere tasarlanmış gibidir. Devlet politikaları genel olarak, tam proleterleşme olanağını hatırı sayılır ölçüde azaltan bir biçimde, hane mensuplarının hareketliliğine sınırlamalar getirilmesi ya da zorla ayrılmaları ile bir miktar ücretli işe girmelerini zorunlu kılan vergi mekanizmalarından oluşan bileşimler gerektirmiştir.

Bu çözümlemeye, dünya kapitalizm sisteminin bünyesine yeni katılımların, dünya ekonomisindeki durgunluk dönemleriyle bağıntılı olma eğilimine ilişkin gözlemi eklersek, dünya sistemindeki, yarı-proleterleşmeye yöneltilmiş yeni işçileri bünyesine katan coğrafi genişlemenin, kâr azaltıcı artan proleterleşme sürecini dengelemeye yaradığı açıkça ortaya çıkıyor. Görünüşteki paradoks böylece yok oluyor. Yeni bölgeler katılmasının kutuplaşma sürecine etkisi, en azından şimdiye değin, proleterleşmenin etkisiyle eş, belki de daha fazladır. Fabrika benzeri iş süreçleri ise denklemin durmadan büyüyen paydası göz önüne alındığında, bütünün yüzdesi olarak genellikle öne sürülenden daha az büyümüştür.

Tarihsel kapitalizmin dar anlamdaki ekonomi alanında nasıl işlediğini betimlemeye epey zaman ayırmış olduk. Şimdi kapitalizmin tarihsel bir toplumsal sistem olarak neden ortaya çıktığını açıklamaya hazırız. Bu nokta, genellikle düşünüldüğü kadar kolay değil. Tarihsel kapitalizm daha ilk bakışta, bazı savunucularının öne sürmeye çalıştığı gibi "doğal" bir sistem olmak şöyle dursun, açıkça saçma bir sistemdir. Daha fazla sermaye üretmek amacıyla sermaye üretilmektedir. Kapitalistler, ayak değirmeninde daha da hızlı koşmak için gitgide daha hızlı koşan beyaz fareye benziyor. Bu süreç içinde kuşkusuz bazı insanlar iyi yaşıyor, ama diğerleri yoksul yaşıyor; peki, iyi yaşayanlar ne kadar ve nereye kadar iyi yaşayacak?

Bu nokta bana üzerinde ne kadar düşündüysem o kadar saçma gelmiştir. Dünya nüfusunun büyük çoğunluğunun önceki tarihsel sistemlere göre maddi açıdan öznel ve nesnel olarak daha az iyi durumda olduğuna inanmamın yanı sıra, ileride göreceğimiz gibi, siyasal olarak da daha az iyi durumda olduğunun savunulabileceğini düşünüyorum. Hepimiz bu tarihsel sistemin moda ettiği, haklılığı kendinden menkul ilerleme ideolojisiyle öylesine dolmuşuz ki bu sistemin büyük sayıda tarihsel olumsuzluklarını kabul etmekte bile zorlanıyoruz. Karl Marx gibi kararlı bir suçlayıcısı bile tarihsel kapitalizmin tarihsel olarak oynadığı ilerici role büyük ağırlık vermiştir. "İlerici" sözü yalnızca, tarihsel olarak daha sonra gelen ve kökenleri kendisinden önceki bir şeyle açıklanabilen anlamında kullanılmadığı sürece, ben buna hiç inanmıyorum. Tarihsel kapitalizmin daha sonra yeniden ele alacağım bilançosu belki karmaşık bir bilançodur, ancak, maddi mal bölüşümü ve enerji tahsisi açısından ilk hesap benim gözümde gerçekten çok olumsuzdur.

O zaman, böyle bir sistem neden ortaya çıktı? Belki tam da bu amaca ulaşmak için. Bir sistemin kökeninin gerçekte ulaşılmış olan amaca ulaşmak olarak açıklanabileceğini ileri süren bir akıl yürütme doğrultusundan daha akla yakın ne olabilir? Modern bilimin bizi ereksel neden aramaktan ve her tür yönelmişlik düşüncesinden (özellikle ampirik kanıtlanışının böylesine içsel bir biçimde zor olması nedeniyle) vazgeçirdiğini biliyorum. Ama bildiğimiz üzere modern bilimle tarihsel kapitalizm sıkı bir ittifak içinde olmuştur; dolayısıyla bilim otoritesinden tam da bu sorunda, modern kapitalizmin kökenlerini bilme tarzı sorununda kuşkulanmalıyız. Bu nedenle burada tarihsel kapitalizmin kökenlerine

ilişkin tarihsel bir açıklamayı, böyle bir tartışma için ampirik bir temel geliştirme girişiminde bulunmaksızın yalnızca ana hatlarıyla vereceğim.

On dördüncü ve on beşinci yüzyılların dünyasında Avrupa, dünyanın öteki bölgelerine oranla, üretim güçleri, tarihsel sisteminin tutarlılığı ve insan bilgisinin göreli durumu açılarından ortalarda —ne bazı bölgeler kadar ileri, ne daha başka bölgeler kadar ilkel— olan bir toplumsal işbölümü yeriydi. Avrupa'nın kültürel ve iktisadi bakımlardan en "ileri" alt bölgelerinden birinden gelen Marco Polo'nun, Asya yolculuklarında rastladıkları karşısında epeyce ezildiğini unutmamalıyız.

O dönemde feodal Avrupa ekonomi alanı çok temelden, içten gelen ve toplumsal temellerini sarsan bir bunalımdan geçiyordu. Avrupa egemen sınıfları birbirini büyük oranda yok ederken toprak sistemi (iktisadi yapısının temeli), eski standartlara göre çok daha eşitlikçi bir dağılım yönünde hatırı sayılır bir yeniden düzenlemeyle çözülüyordu. Bu arada küçük köylü çiftçiler üretici olarak büyük bir verimlilik gösteriyordu. Siyasal yapılar genel olarak zayıflıyor, siyasal bakımdan güçlü olanların kendi aralarında yok edici mücadelelere dalmaları, halk kitlelerinin artan gücünü bastırmak için vakitlerinin azaldığı anlamına geliyordu. Katoliklik ideolojik dolgu olarak büyük gerilim altındaydı ve bizzat Kilise'nin içinde eşitlikçi hareketler doğuyordu. Gerçekten de pek çok şey paramparça oluyordu. Avrupa gitmekte olduğu yola devam etseydi yüksek bir düzeyde yapılandırılmış "resmi sınıflar" sistemiyle feodal Ortaçağ Avrupası kalıplarının bir daha pekiştirilebilmesi düşük bir olasılıktı. Feodal Avrupa toplumsal yapısının, aristokrasileri daha da yere seren ve siyasal yapıları merkezdışılaştıran, bir göreli olarak eşit küçük ölçekli üreticiler sistemine doğru evrimleşmesi daha olasıydı.

Bu iyi mi kötü mü, kimin için iyi kimin için kötü olurdu konusu kurgusal bir konu ve pek ilgi çekici değil. Ama böyle bir perspektifin Avrupa'nın üst tabakalarını dehşete düşürdüğü, özellikle ideolojik zırhlarının da dağılmakta olduğunu hissetmeleri bakımından, dehşete düşürüp ürküttüğü açıktır. 1650'nin Avrupası'yla 1450'nin Avrupası'nı karşılaştırdığımızda, kimsenin böyle bir girişimi bilinçli olarak söze döktüğünü öne sürmeksizin, şunların gerçekleşmiş olduğunu görebiliyoruz: 1650'ye gelindiğinde, yaşayabilecek bir toplumsal sistem olarak tarihsel kapitalizmin temel yapıları kurulmuş ve pekiştirilmiş durumdaydı. Nimetlerden yararlanmanın eşitlikçileştirilmesi yönündeki eğilim tümüyle tersine dönmüştü. Üst tabakalar siyasal ve

ideolojik bakımlardan denetimi bir kez daha sıkı bir biçimde elinde tutuyordu. 1450'de yüksek tabakadan olan ailelerle 1650'de yüksek tabakadan olanlar arasında yeterince yüksek bir süreklilik düzeyi vardı. Üstelik, 1650'nin yerine 1900 konursa, 1450 ile olan karşılaştırma sonuçlarının yine geçerli olduğu bulunacaktır. Göreceğimiz üzere, tarihsel kapitalizm sisteminin dört-beş yüzyıllık serpilmeden sonra, sonunda yapısal bunalıma girdiğini gösteren bir işaret olarak, farklı yönde, önem taşıyan birtakım eğilimler ancak yirminci yüzyılda belirebilmiştir.

Bu niyeti kimse dile getirmiş olamaz, ama olay kesinlikle, toplumsal bir sistem olarak tarihsel kapitalizmin yaratılmasıyla üst tabakaların korktuğu bir eğilimin kökünden tersine çevrilmesi ve bu eğilimin yerine üst tabakaların çıkarlarına daha çok hizmet eden bir toplumsal sistem kurulması olarak görünüyor. Çok mu saçma? Yalnızca, kurbanı olanlar için.

bölüm **iki**

Birikim Politikaları: Kazanç İçin Mücadele

Sınırsız sermaye birikimi uğruna sınırsız sermaye birikimi, primafacie toplumsal olarak saçma bir amaç gibi görünebilir; oysa bu amacı savunanlar olmuştur; gerekçe olarak ise genellikle, bu birikimin uzun vadeli toplumsal kazançlar sağladığı öne sürülmüştür. Söz konusu toplumsal kazançların ne derece reel olduğunu daha sonra tartışacağız. Bununla birlikte, kolektif kazanç meselesini tümüyle bir yana bırakırsak, sermaye yığmanın pek çok birey (ve/ya da küçük grup) için çok daha fazla tüketim fırsatı ve olanağı taşıdığı açıktır. Artan tüketimin tüketicilerin yaşam düzeyini gerçekten yükseltip yükseltmediği ayrı bir sorudur ve bu soruyu da sonraya bırakıyoruz.

Ele alacağımız ilk soru şu: Dolayımsız bireysel kazançlar kime gidiyor? Çoğu insanın, kullanılabilirliği böylesine açık olan dolayımsız bireysel kazançların mücadeleye değeceği kararını vermek için, uzun vadeli kazançlar ya da böyle bir tüketimden (topluluk ya da bireyler için) elde edilen yaşam düzeyi değerlendirilsin diye beklemediğini savunmak akla uygun görünüyor. Gerçekten de tarihsel kapitalizm içindeki siyasal mücadelenin odak noktası bu olmuştur. Tarihsel kapitalizmin maddeci bir uygarlık olduğunu söylerken gerçekte kastettiğimiz budur.

Maddi açıdan, öne çıkanlara giden nimetlerin çokluğunun yanı sıra, bir bütün olarak alındığında dünya sisteminde tepe ile taban arasında maddi nimet farklılaşmaları da büyük ve zaman içinde büyür durumda olmuştur. Nimet dağılımındaki bu kutuplaşmanın nedeni olan iktisadi süreçleri daha

önce tartışmıştık. Şimdi dikkatlerimizi insanların, böyle bir iktisadi sistem içinde üstünlüklerden kendileri yararlanıp diğerlerini yoksun bırakmak için nasıl hareket ettikleri noktasına çevirmeliyiz. Ayrıca, bu kötü dağılımın kurbanı olanların, her şeyden önce sistemin işleyişindeki kayıplarını en aza indirmek ve ikinci olarak böylesine açık adaletsizliklerin sorumlusu olan bu sistemi dönüştürmek için nasıl hareket ettiklerine bakmamız gerekiyor.

Tarihsel kapitalizmde insanlar, insan grupları, siyasal mücadelelerini nasıl yürütmüşlerdir? Politikanın konusu, iktidar ilişkilerini kendi çıkarına daha uygun bir yönde değiştirmek ve bu yolla toplumsal süreçleri yeniden yönlendirmektir. Bu uğraşın başarıyla yürütülmesi, en az girdi karşılığında en çok yararı sağlayacak değişiklik kaldıraçlarının bulunmasını gerektirir. Tarihsel kapitalizm, en etkili siyasal ayarlama kaldıraçları, daha önce de gördüğümüz üzere inşasıyla bile kurumsal başarılarının en önemlilerinden olan devlet yapıları olacak biçimde yapılanmıştır. Dolayısıyla modern kapitalizm tarihi boyunca siyasal alandaki başlıca aktörlerin ana stratejik hedefinin, devlet iktidarını denetim altında tutmak, gerekiyorsa ele geçirmek olması rastlantı değildir.

Sistemin fiilen nasıl işlediğine yakından bakıldığı anda, en dar yorumuyla bile devlet iktidarının iktisadi süreçler için taşıdığı yaşamsal önem hemen göze çarpmaktadır. Devlet iktidarının ilk ve en temel öğesi, kendi topraklarında kendi yargı gücünün geçerli olmasıdır. Devletlerin sınırları vardır. Bu sınırlar, kısmen söz konusu devlet tarafından yasa ilanı yoluyla, kısmen de diğer devletler tarafından diplomatik tanıma yoluyla, hukuksal olarak saptanan sınırlardır. Kuşkusuz, sınırlara itirazlar gelebilir ve genel olarak gelmiştir de; başka bir deyişle, iki kaynaktan (devletin kendisi ve diğer devletler) gelen hukuksal tanıma çatışma içinde olmuştur. Bu gibi görüş ayrılıkları sonuçta ya hakemlik ya da zor (ve eninde sonunda bir boyun eğme) yoluyla çözülmüştür. Bir kuşaktan fazla süren anlaşmazlık pek az olsa da, çoğu, çok uzun dönemler üstü örtülü olarak sürüp gitmiştir. Burada can alıcı olan nokta, herkesin kendi payına bu gibi anlaşmazlıkların eninde sonunda çözülebileceği ve çözüleceği gibi sürekli bir ideolojik varsayım içinde olmasıdır. Modern devlet sisteminde kavramsal olarak kabul edilemez olan şey, aynı topraklarda birden çok yargı gücünün kalıcı bir biçimde ve açıkça dile getirilerek tanınmasıdır. Egemenlik, kavram olarak Aristo'nun üçüncünün olmazlığı yasasına dayandırılmıştır.

Bu felsefi-hukuksal öğreti, verili devletlerin sınırlarından giriş ve çıkışların denetim altında tutulması sorumluluğunu belirleme olanağını sağlamıştır. Her devletin, kendi sınırlarındaki mal, para-sermaye ve işgücü hareketleri üzerinde resmi yargı hakkı vardır. Bu nedenle de her devlet, kapitalist dünya ekonomisinde toplumsal işbölümünün işleyiş tarzlarını bir dereceye kadar etkileyebilmiştir. Üstelik her devlet, bu mekanizmaları, doğrudan doğruya kendi sınırlarındaki üretim faktörü akışının tabi olduğu kuralları değiştirmek yoluyla sürekli olarak ayarlayabilmiştir.

Bu sınırları genellikle hiç denetim olmayışı (serbest ticaret) ve hiç serbest akış olmayışı (otarşi) arasındaki zıtlık çerçevesinde tartışırız. Gerçekte devlet politikası, çoğu ülkede ve çoğu zaman, pratik olarak bu iki uç arasında yer almıştır. Ayrıca, mal, para, sermaye ve işgücü hareketleriyle ilgili politikalar, tümüyle özgül farklılıklar göstermiştir. İşgücü hareketleri genel olarak mal ve para-sermaye hareketlerinden daha çok sınırlanmıştır.

Bir meta zincirinin herhangi bir yerinde bulunan belirli bir üretici açısından, dünya piyasasında aynı malları üreten başka üreticilerle iktisadi rekabet gücü varsa, hareket özgürlüğü istenir bir şeydir. Rekabet gücü olmadığında ise rakip üreticiler için sınırlara konacak çeşitli kısıtlamalar, rakiplerin maliyetlerini artırarak bu kısıtlamaların olmadığı durumda iktisadi etkinliği düşecek olan üreticinin işine yarayabilecektir. Herhangi bir verili malın birden fazla üreticisi bulunan piyasalarda, tanım gereği, çoğunluk azınlıktan daha az etkili olacağından, sınırlarda serbest hareketliliğe merkantilist kısıtlamalar konması yönünde sürekli bir baskı var olmuştur. Oysa daha etkili olan azınlık göreli olarak daha zengin ve güçlü olduğundan, sınırların açılması ya da daha özgül olarak bazı sınırların açılması yönünde sürekli bir karşı-baskı da olmuştur. Bu nedenle ilk büyük —dişe diş ve sürmekte olan— mücadele, devletlerin sınır politikası konusunda ortaya çıkmıştır. Ayrıca, verili üreticilerden (ama özel olarak büyük ve güçlü olanlardan) oluşan her küme, yalnızca iktisadi üslerinin fiziksel olarak yer aldığı (vatandaşı oldukları ya da olmadıkları) ülkenin değil, diğer pek çok ülkenin sınır politikalarından da doğrudan doğruya etkilendiği için, verili üreticiler aynı anda birkaç, hatta genel olarak pek çok devlet içinde siyasal hedefler gütmekte yarar görmüştür. Herkesin politikaya yalnızca kendi ülkesinde karışması gerekir anlayışı, sermaye biriktirme uğruna sermaye biriktirenlere ters düşen bir tez olmuştur.

Kuşkusuz, sınırlardan neyin geçip neyin geçemeyeceğine ve bu geçişin koşullarına ilişkin kuralları etkilemenin bir yolu, varolan sınırların —bir devleti bütünüyle bir başka devlete katma (birleşme, Anschluss, sömürgeleştirme), toprak işgali, ayrılma ya da sömürgelikten kurtulma yoluyla— değiştirilmesidir. Sınır değişikliklerinin dünya ekonomisindeki toplumsal işbölümü kalıplarını dolaysız bir biçimde etkilemesi olgusu, tek tek sınır değişikliklerinde yandaş olan ya da karşı çıkanların tümü açısından dikkate alınan en önemli noktalardan biridir. Ulusların tanımlanması çerçevesinde oluşan ideolojik seferberliklerin belirli bazı sınır değişikliklerini az çok olanaklı kılabilmesi olgusu, milliyetçi hareketlere, planlanan sınır değişikliklerinin ardından belirli devlet politikalarının gelmesi olasılığının söz konusu hareketlerin mensupları ve daha başkaları tarafından kabul edilmesi ölçüsünde dolayımsız bir iktisadi içerik kazandırmıştır.

Devlet iktidarının tarihsel kapitalizmin işleyişleri açısından temel önemdeki ikinci öğesi, devletlerin, kendi yargı alanlarındaki toplumsal üretim ilişkilerinin tabi olacağı kuralları saptama konusundaki yasal hakkıdır. Modern devlet yapıları, kendine, alışılmış her tür ilişkiler dizisinin ortadan kaldırılması ya da değişikliğe uğratılması hakkını tanımıştır. Devletler, hukuk söz konusu oldu mu, kendi yasama haklarının kapsamı üzerinde kendi koyduklarından başka sınır tanımaz. Tek tek devlet anayasaları dinsel ya da doğal hukuk öğretilerinden kaynaklanan kısıtlamalara ideolojik olarak sözde bağlılık gösterdiğinde bile bu öğretilerin yorumlanması hakkını anayasal olarak tanımlanmış birtakım kurul ya da kişilere ayırır.

Emeğin denetim altında tutulma tarzlarına ilişkin bu yasama hakkı hiçbir biçimde yalnızca kuramsal olmamıştır. Devletler bu hakkı düzenli olarak, sıklıkla da var olan kalıplarda köklü dönüşümler getiren biçimlerde kullanmıştır. Beklenebileceği gibi, tarihsel kapitalizmde devletler işgücünün daha çok metalaştırılmasını sağlayacak yasamalarda bulunarak, işçilerin bir iş türünden bir başkasına geçmesine ilişkin çeşitli geleneksel kısıtlamaları kaldırmıştır. Ayrıca işçiler için, genellikle bir kısmını ücretli işlere girmek zorunda bırakan ve nakit ödeme gerektiren vergi yükümlülükleri getirmişlerdir. Ama öte yandan, daha önce de gördüğümüz gibi, aldıkları yasal önlemlerle ikamet sınırlamaları dayatmak ya da akraba topluluklarının kendi mensuplarına karşı bazı bakım yükümlülüklerini sürdürmesi

konusunda ısrarlı olmak yoluyla, tam proleterleşmenin önünü de kesmişlerdir.

Devletler üretim ilişkilerini kendi denetimine almıştır. Belirli zora dayalı çalıştırma biçimlerini (kölelik, kamusal çalışma yükümlülükleri, onaylı hizmet anlaşması, vb.) önce yasallaştırıp sonra yasadışı kılmışlardır. Ücretli çalışma sözleşmelerinin tabi olduğu, güvenceleri ve karşılıklı yükümlülüklerin üst ve alt sınırlarını da kapsayan kurallar koymuşlardır. Yalnızca ülke sınırlarında değil, ülke içinde de, coğrafi işgücü hareketliliğine sınırlar getirmişlerdir.

Devletin aldığı tüm bu kararları, sermaye birikimiyle ilgili iktisadi sonuçlara doğrudan gönderme yapılarak alınmıştır. Bu noktanın doğruluğu, yasal ya da idari seçişlerle ilgili, kayda geçmiş, çok büyük sayılara ulaşan görüşmeler gözden geçirilerek kolaylıkla denetlenebilir. Devletler ayrıca dik kafalı gruplara, en çok da dik kafalı işçilere karşı kendi mevzuatını düzenli olarak uygulamak için hatırı sayılır miktarda enerji harcamıştır. İşçilere, eylemlerine ilişkin yasal sınırları bilmezlik etme özgürlüğü pek bırakılmamıştır. Tam tersine, işçi isyanı, bireysel ya da kolektif, edilgen ya da etkin olsun, genellikle devlet mekanizmalarından gayretkeş ve baskıcı bir karşılık gelmesine yol açmıştır. Örgütlü işçi sınıfı hareketlerinin baskıcı etkinliklere zamanla bazı sınırlar getirebildiğinde ve geçerli kuralların kendi lehlerine bir miktar değiştirilmesini sağladığına kuşku yoksa da bu sonuçları büyük ölçüde devlet mekanizmalarının siyasal bileşimini etkileme yetileriyle elde etmişlerdir.

Devletlerin iktidarındaki üçüncü öğe, vergilendirme gücüdür. Vergilendirme hiçbir biçimde tarihsel kapitalizmin buluşu değildir; daha önceki siyasal yapılar da devlet mekanizmaları için gelir kaynağı olarak vergilendirmeyi kullanmıştır. Ancak, tarihsel kapitalizm vergilendirmeyi iki açıdan değişikliğe uğratmıştır. Vergilendirme, devletin resmi yargı alanı içinde ya da dışında yer alan kimselerden zor yoluyla düzensiz aralarla alınan (diğer devletlerden alınanlar da içinde) devlet gelirleri olmaktan çıkıp devletin başlıca (gerçekten ezici) düzenli gelir kaynağı durumuna gelmiştir. İkinci nokta ise vergilendirmenin, kapitalist dünya ekonomisinin tarihsel gelişmesi boyunca, yaratılan ya da biriktirilen toplam değerin yüzdesi olarak durmadan büyüyen bir görüngü olmasıdır. Bunun anlamı devletlerin, denetimlerinde tuttukları ve sermaye birikimini hızlandırmalarına olanak sağlamakla kalmayıp kaynak dağılımı yoluyla

sermaye birikimine doğrudan ya da dolaylı olarak giren kaynaklar bakımından önem kazanmış olmasıdır.

Vergilendirme, düşmanlık duygularını ve direnişi, başkalarının emeğinin meyvelerine el koyan bir cisimleşmemiş kötülük olarak görülen devlet yapısının kendisine yönelten bir güçtür. Belirli vergiler konması lehinde, bu vergilerin yeniden dağılım sonucu doğrudan kendilerine verilecek olması, hükümete kendi iktisadi konumlarını daha iyi kılacak dışsal ekonomiler yaratma olanağı sağlaması ya da iktisadi açıdan yine kendi lehlerine olacak biçimde başkalarını cezalandırması nedeniyle baskıda bulunan hükümet dışı güçler bulunduğu her zaman akılda tutulmalıdır; kısacası vergilendirme gücü devletin başkalarının değil de belirli bazı grupların lehine olmak üzere sermaye birikimi sürecine doğrudan yardımcı olduğu en dolayımsız yöntemlerden biri olmuştur.

Devletin yeniden dağılım sağlama gücü çoğunlukla yalnızca eşitleştirici gizilgücü açısından tartışılmıştır. Bu izlek refah devleti izleğidir. Oysa yeniden dağılım gerçekte reel gelirleri yakınsaklaştırmaktan çok daha büyük ölçüde, dağılımı kutuplaştırma mekanizması olarak kullanılmıştır. Nimetlerin paylaşılmasındaki kutuplaşmayı kapitalist piyasanın yürürlükteki işlemlerinin sonucu olarak zaten var olan kutuplaşmanın çok üstüne çıkaran üç ana mekanizma vardır.

Hükümetler her şeyden önce, vergilendirme süreci yoluyla büyük miktarda sermaye toplayıp bunu sübvansiyonlar yoluyla, ellerinde zaten büyük sermayeler bulunan kişi ya da gruplara dağıtabilmiştir.

Bu sübvansiyonlar genellikle kamu hizmeti türünden pek zayıf gerekçelerle (temelde işin içinde hizmetlere fazla ödeme yapılmasının bulunduğu) doğrudan bağışlara dönüşmüştür. Ama bunlar, yalnızca, pahalıya çıkan kalkınma aşamasının tamamlanma noktasında ilgili iktisadi etkinliği nominal değeri üzerinden kamu sektörü dışındaki girişimcilere devretmek gibi bir amaçla, daha sonraki kârlı satışlarla karşılanabileceği düşünülebilecek ürün geliştirme giderlerini devletin üstlenmesi gibi daha az doğrudan bir biçim de almıştır.

Hükümetler ikinci olarak, büyük ölçekli ve gayri meşru, ancak fiilen kısıtlanmamış kamu fonu kaçakları için kolay hedefler durumuna gelen resmen yasal ve genellikle meşrulaştırılmış vergilendirme kanalları yoluyla büyük miktarda sermaye toplayabilmiştir. Bu gibi kamu geliri hırsızlıkları

ve bunlarla ilgili yozlaşmış özel vergi usulleri, tarihsel kapitalizm boyunca özel sermaye birikiminin büyük kaynaklarından biri olmuştur.

Hükümetler, zenginler lehine yeniden dağılımın üçüncü ana mekanizması olarak, kârın bireyselleştirilmesi, rizikonun toplumsallaştırılması ilkesini kullanmışlardır. Kapitalist sistemin tüm tarihi boyunca, riziko ve zararlar ne kadar büyük olursa, en azından kaçınmak istedikleri mali kargaşa nedeniyle, hükümetlerin iflasları önlemek hatta zararları gidermek için araya girmesi olasılığı da o kadar artmıştır.

Bu eşitlikçilik karşıtı yeniden dağılım uygulamaları devlet iktidarının utanılacak (hükümetlerin bu etkinlikler konusunda bir miktar sıkıntılı olmaları ve gizli tutulmasına çalışmaları anlamında utanılacak) yanını oluştururken, toplumsal sabit sermaye yatırımlarının hükümetler tarafından sağlanması açıkça gösteriş konusu olmuş ve giderek tarihsel kapitalizmin ayakta tutulmasında devletin temel rollerinden biri olarak savunulmuştur.

Mülk sahibi üreticilerden oluşan çok sayıda grup için maliyetlerin düşürülmesinde yaşamsal önemi olan harcamalar —dünya ekonomisinin temel enerji, taşımacılık ve enformasyon altyapısı— büyük ölçüde kamu parasıyla geliştirilmiş ve desteklenmiştir. Bu gibi toplumsal sabit sermaye yatırımlarından çoğu kişinin bir miktar kazançlı olduğuna kuşku bulunmamakla birlikte, bu kazanç hepsi için eşit miktarda olmamıştır. Sağlanan yarar, çok daha eşitlikçi bir vergilendirme sisteminden ödendiği halde, oransız bir biçimde, elinde zaten büyük sermaye bulunanların payına düşmüştür. Bu nedenle, toplumsal sabit sermaye yapımları sermaye birikimini ve yoğunlaşmasını daha da artırmaya yaramıştır.

Son bir nokta olarak devletler silahlı gücü tekelleştirmiş ya da tekelleştirmeye çalışmıştır. Polis güçleri büyük ölçüde iç düzenin (başka bir deyişle, işçilerin, kendilerine ayrılan rolleri ve karşılıkları kabullenmesinin) ayakta tutulmasına göre hesaplanırken, ordular da belli bir ülkedeki üreticilere, başka ülkelerde bulunan rakiplerinin kendi devlet çarklarının koruyuculuğuna başvurma konusundaki olanaklarını doğrudan etkileme yetisi sağlayan mekanizmalar durumundadır. Böylece, devlet iktidarının yaşamsal önem taşıyan özelliğine gelmiş oluyoruz. Devletlerin kullandığı güç türleri birbirine benzemekle birlikte, verili devlet mekanizmalarının ellerindeki gücün derecesi çok büyük ölçüde farklılık göstermiştir. Devletler, bürokrasilerinin ve ordularının boyutları ve tutarlılığıyla ya da kendilerine ilişkin ideolojik formülasyonlarıyla değil, kendi sınırları içinde

biriken sermayenin, zaman içinde rakip devletlerinkinden daha çok yoğunlaşmasını sağlamadaki fiili yeterlikleriyle ölçülebilecek bir fiili güç hiyerarşisi içinde yer almıştır. Bu fiili yeterlik, rakip askeri güçleri kısıtlama; kendi ülkesinde üstünlük sağlayıcı mevzuatı yasalaştırırken diğer devletlerde aynı şeyin yapılmasını önleme ve kendi işçilerini kısıtlama, rakiplerinin ise aynı şeyi yapma yeterliğini azaltma yetisini içermiştir. Devletin güçlülüğünün asıl ölçüsü, orta vadeli iktisadi sonuçlardır. Ülke içinde işçilerin denetim altında tutulmasında devlet mekanizması tarafından açık kuvvet kullanılması gibi pahalı ve istikrarsızlaştırıcı teknikler genellikle devletin güçlülüğünden çok zayıflığının işaretidir. Gerçekten güçlü olan devlet mekanizmaları, işçilerini şu ya da bu biçimde, ama daha incelikli yollardan denetim altında tutabilmiştir.

Devlet böylelikle çok çeşitli yollardan, maksimum sermaye birikiminin yaşamsal mekanizması olmuştur. Kapitalizm kendi ideolojisine göre devlet mekanizmalarının müdahalesinden kurtarılmış özel girişimcilerin etkinliğini gerektiriyordu. Oysa bu durum pratikte hiçbir yerde gerçekten geçerli olmamıştır. Kapitalizm modern devletin etkin rolü olmadan serpilip gelişebilir miydi diye düşünmek boşunadır. Tarihsel kapitalizmde kapitalistler, devlet mekanizmalarını ana hatlarıyla belirttiğimiz çeşitli biçimlerde kendi yararlarına kullanma yetilerine güvenmişlerdir.

İkinci bir ideolojik mitos devlet egemenliğidir. Modern devlet hiçbir zaman tam özerk bir siyasal bütün olmamıştır. Devletler, işleyişlerinde uymak zorunda oldukları bir dizi kural ile onsuz yaşamlarını sürdüremedikleri bir dizi meşrulaştırıcıdan oluşan bir devletlerarası sistemin ayrılmaz parçalan olarak gelişmiş ve biçimlendirilmiştir. Devletlerarası sistem, her verili devletin devlet mekanizmaları açısından, istencine yönelik kısıtlamalar anlamına gelir. Bu kısıtlamaları, diplomasi uygulamalarında, resmi yargı gücünün ve sözleşmelerin tabi olduğu kurallarda (uluslararası hukuk) ve savaş sanatının nasıl ve hangi koşullarda yürütüleceğine ilişkin sınırlamalarda bulmak olanaklıdır. Tüm bu kısıtlamalar resmi egemenlik ideolojisine terstir. Bununla birlikte egemenlik hiçbir zaman tam özerklik anlamını taşımamıştır. Bu kavram daha çok, bir devlet mekanizmasının bir diğerindeki işleyişe olabilecek müdahalesinde meşruluk sınırları bulunduğunu belirtmeye yöneliktir.

Devletlerarası sistemin kuralları kuşkusuz, rıza ya da fikir birliği yoluyla değil, güçlü devletlerin bu kısıtlamaları öncelikle daha zayıf devletlere,

ikinci olarak da birbirlerine dayatma isteği ve yetisiyle uygulanmıştır. Devletlerin bir güç hiyerarşisi içinde yer aldıkları unutulmamalıdır. Devletlerin özerkliğine ilişkin başlıca sınırlamayı bizzat bu hiyerarşinin varlığı sağlamıştır. Hiyerarşinin, tepesinde bir düzlük yerine piramitsel bir zirve ile kurulmuş olması ölçüsünde, durum elbette devletlerin gücünün tümden yok olmasına doğru gidebilirdi. Bu olanak varsayım düzeyinde kalmamış, askeri güç yoğunlaşmasının dinamiği, tekrar tekrar, devletlerarası sistemi bir dünya imparatorluğuna dönüştürme itilimi doğurmuştur.

Böylesi itilimler tarihsel kapitalizmde hiçbir zaman başarı kazanamadıysa bunun nedeni iktisadi sistemin yapısal temelinin, ayrıca başlıca sermaye biriktiricilerin açıkça algılanan çıkarlarının, dünya ekonomisini bir dünya imparatorluğuna dönüştürmeye temelden ters düşmesidir.

Her şeyden önce, sermaye birikimi rekabete giriş için sürekli özendiriciler içeren bir oyun olmuş, böylelikle en kârlı üretim etkinliklerinde her zaman bir miktar dağılma görülmüştür. Bu nedenle her an çok sayıda devlet, kendisini göreli olarak güçlü kılacak bir iktisadi temel edinme eğilimi göstermiştir. İkinci olarak, verili her ülkenin sermaye biriktiricileri, kendi devlet yapılarını sermaye birikiminde yardımcı olarak kullansalar da, yine kendi devlet yapılarına karşı bir takım denetim kaldıraçlarına gerek duymaktadır. Çünkü kendi devlet mekanizmaları, fazla güçlenmesi durumunda, iç siyasal dengeyle ilgili nedenlerle içerdeki eşitlikçi baskılara karşılık vermek konusunda kendisini özgür hissedebilecektir. Sermaye biriktiriciler bu tehdide karşı kendi devlet mekanizmalarının önünü başka devlet mekanizmalarıyla girecekleri ittifaklar yoluyla almak gibi bir tehdide gerek duymuşlardır. Bu tehdit ise yalnızca, hiçbir devletin bütün üzerinde üstünlük kurmaması durumunda olanaklıdır.

Bu etmenler, verili bir anda devletlerarası sistem içindeki çok sayıda güçlü ve orta derecede güçlü devletin, tek başına hiçbir devlet diğer tüm devletleri fethetmeyi başaramasın diye ittifaklarını ayakta tutmak (ya da gerekirse kaydırmak) eğiliminde olmasını kastederek güçler dengesi dediğimiz şeyin nesnel temelini oluşturmuştur.

Güçler dengesini yalnızca siyasal ideolojinin sürdürmediğini görebilmek için, güçlü devletlerden birinin diğerleri üstünde geçici olarak göreli bir

üstünlük —hegemonya diyebileceğimiz bir göreli üstünlük— kurmayı başardığı üç örneğe bakılabilir. Bu üç örnek, Hollanda'nın on yedinci yüzyıl ortalarında, İngiltere'nin on dokuzuncu yüzyıl ortalarında ve ABD'nin yirminci yüzyıl ortalarında kurduğu hegemonyadır.

Bu üç örnekte de hegemonya, askeri, fetih peşinde koşan bir devletin (Habsburglar, Fransa, Almanya) yenilgisinin ardından geldi. Hegemonyaların her biri bir "dünya savaşı"nın —zamanın tüm büyük askeri güçlerini içine alan, kitlesel, kara ağırlıklı, son derece yıkıcı, aralıklı olarak otuz yıl süren bir mücadelenin— damgasını taşıdı. Bunlar sırasıyla 1618-1648 Otuz Yıl Savaşları, Napolyon Savaşları (1792-1815) ve yirminci yüzyıldaki, rahatça tek bir uzun "dünya savaşı" olarak alınabilecek 1914-1945 arası çatışmalardır. Örneklerin üçünde de, kazananın, "dünya savaşı" öncesinde öncelikle bir deniz gücü olduğuna, ancak, dünya ekonomisini bir dünya imparatorluğuna dönüştürmeye çalışıra benzeyen, tarihsel olarak güçlü bir kara gücüne karşı savaşı kazanmak için, kara gücüne dönüştüğüne dikkat edilmelidir.

Bununla birlikte zaferin temeli askeri olmamıştır. Birincil gerçeklik iktisadidir: belirli devletlerdeki sermaye biriktiricilerin, üç ana iktisadi alanın —tarımsal ve sınai üretim, ticaret ve maliye— üçünde de tüm rakiplerini rekabet dışı bırakma yetisi. Özgül olarak, hegemonya kuran devletteki sermaye biriktiriciler kısa süreler için diğer güçlü devletlerdeki rakiplerinden daha etkin olmuş ve böylelikle "onların" alanlarında bile pazar kazanmıştır. Bu hegemonyaların tümü de kısa süreli olmuştur. Tümü de siyasal-askeri nedenlerden çok daha büyük ölçüde, iktisadi nedenlerle sona ermiştir. Tümünde de, geçici üçlü iktisadi üstünlük, kapitalist gerçekliğin iki kayasına çarpmıştır. Kayalardan birincisi, iktisadi etkinlik artışı getiren etmenlerin her zaman başkaları tarafından —gerçekten zayıf olanlar değil, orta derecede güçlü olanlar tarafından— kopya edilebilir olması ve verili her iktisadi sürece sonradan katılanların, yok edilmesi gereken eskimiş donanımı olmamak gibi bir üstünlüğü bulunabilmesidir. İkincisi, hegemonya kuran gücün, iktisadi etkinliği kesintisiz bir biçimde sürdürmekte her anlamda çıkarı olması ve bu nedenle içeride yeniden dağılım yoluyla çalışma barışını satın alma eğilimi göstermesidir. Bu durum zaman içinde rekabet gücünün azalmasına ve böylelikle hegemonyanın sona ermesine yol açmaktadır. Ayrıca, hegemonya kuran gücün karada ve denizde çok yaygın askeri "sorumlulukları" olan bir güce dönüşmesi,

büyüyen bir iktisadi yük altına girmesini ve böylelikle askeri harcamalarda "dünya savaşı" öncesi düşük düzeyine veda etmesini getirmektedir.

Dolayısıyla, —hem zayıf hem de güçlü devletleri sınırlayan— güçler dengesi, bozması kolay bir siyasal gölge-görüngü değildir. Kökleri bizzat tarihsel kapitalizmdeki sermaye biriktirme yöntemlerinde yatmaktadır. Verili bir ülkede yer alan aktörler doğrudan ya da başka yerlerdeki aktörlerle ittifak içinde, her zaman kendi sınırlarının ötesinde rol aldığından, güçler dengesi devlet mekanizmaları arasındaki basit bir ilişki de değildir. Bu nedenle, verili bir devletin politikaları değerlendirilirken iç/dış ayrımı tümüyle biçimseldir ve siyasal mücadelelerin gerçekte nasıl olup bittiğini anlamamıza fazla bir katkısı olmaz.

Peki gerçekte kim kime karşı mücadele vermiştir? Tarihsel kapitalizm içindeki çelişkili baskılar nedeniyle bu sorun sanıldığı kadar açık değildir. En temel ve bir anlamda en açık seçik olan mücadele, sistemin büyük yararlanıcılarından oluşan küçük grupla, sistemin kurbanlarından oluşan büyük grup arasındaki olmuştur. Bu mücadelenin pek çok adı ve büründüğü pek çok kılık vardır. Verili bir ülke içinde sermaye biriktiricilerle bunların çalıştırdığı işçiler arasında ne zaman net hatlar çekilse buna sermaye ile emek arasında sınıf mücadelesi deme eğiliminde olduk. Böylesi sınıf mücadeleleri iki alanda —iktisadi alanda (hem fiili çalışma yerinde, hem de büyük, şekilsiz "piyasa"da) ve siyasal alanda— yer almıştır. İktisadi alanda doğrudan, mantıklı ve ivedi bir çıkar çatışması olduğu açıktır. İşçilere yapılan ödeme ne kadar büyükse "kâr" olarak kalan artık da o kadar azdır. Kuşkusuz bu çatışma sık sık uzun vadeli ve daha büyük ölçülere ilişkin kaygılarla yumuşatılmıştır. Tekil sermaye biriktiricisiyle çalıştırdığı işçiler, sistem içinde yer alan diğer ikililer karşısında ortak çıkarlar içinde olmuşlardır. İşçilere daha fazla ödeme yapılması bazı koşullarda, dünya ekonomisindeki genel parasal satın alma gücünü artırmak yoluyla, ertelenmiş kâr olarak sermaye biriktiricilere dönebilmiştir. Yine de bunların göz önüne alınması, verili bir artığın bölüşümünden sıfır sonuç doğması olgusunu hiçbir zaman önleyememiş, dolayısıyla gerilim zorunlu bir biçimde süreklilik kazanmıştır. Bu nedenle de her zaman çeşitli ülkelerde siyasal iktidar rekabetinde anlatımını bulmuştur.

Oysa bildiğimiz gibi, sermaye birikimi süreci sermayenin bazı coğrafi bölgelerde yoğunlaşmasına yol açtığı, bu durumun açıklayıcısı olan eşitsiz değişim devletler arasında hiyerarşi içeren bir sistemin varlığı sayesinde

olanaklılaştığı ve devlet mekanizmalarının sistemin işleyişini değiştirme gücü sınırlı olduğu için, dünya düzeyinde sermaye biriktiricilerle dünya düzeyinde işçiler arasındaki mücadele, anlatımını güçlü ülkelerdeki sermaye biriktiricilere karşı devlet iktidarı kullanmak amacıyla verili (zayıf) ülkelerde çeşitli gruplar tarafından iktidara gelmek için harcanan çabalarda da bulmuştur. Bu durum ne zaman ortaya çıktıysa, antiemperyalist mücadelelerden söz etme eğiliminde olduk. Kuşkusuz sorun burada da, söz konusu her iki devlete içsel olan çizgilerle, bir bütün olarak dünya ekonomisindeki sınıf mücadelesinin altında yatan itilimin her zaman tam olarak çakışmaması olgusu yüzünden sık sık karanlıkta kalmıştır. Zayıf ülkelerdeki bazı sermaye biriktiricilerle güçlü ülkedeki bazı işçi öğeler, siyasal konuları sınıfsal-ulusal çerçevede değil de sırf ulusal çerçevede tanımlamakta kısa vadeli yararlar görmüştür. Ama "antiemperyalist" hareketlerde mücadelenin sınıfsal içeriği yoksa ve hiç değilse örtük bir ideolojik izlek olarak da kullanılmıyorsa büyük seferberlikler yaratan yükselişler hiçbir zaman olanaklı olmamış ve bu nedenle, sınırlı hedeflere bile seyrek ulaşılmıştır.

Ayrıca, verili ülkelerde etnik grupların oluşum sürecinin işgücü oluşumuyla tümleşik bir biçimde bağlantılı olduğunu ve iktisadi yapılarda kabataslak bir konum kodu işlevi gördüğünü kaydetmiştik. Bu nedenle, nerede bu durum daha keskin bir biçimde ortaya çıktı ya da koşullar hayatta kalma konusunda daha güçlü kısa vadeli baskılar uyguladıysa, orada sermaye biriktiricilerle daha fazla ezilen işçi kesimleri arasındaki çatışma da, dilsel-ırksal-kültürel betimleyicilerin sınıf mensupluğu ile olan yüksek bağıntısı nedeniyle, dilsel-ırksal-kültürel mücadele biçimlerine bürünme eğiliminde olmuştur. Bu durum nerede ve ne zaman ortaya çıksa, etnik mücadelelerden ya da milliyet mücadelelerinden söz etme eğiliminde olduk. Oysa tıpkı antiemperyalist mücadeleler gibi bunlar da, altlarında yatan, kapitalist sistem içinde üretilen artığa el koymaya yönelik sınıf mücadelesinden doğan duygu ve düşünceler seferber edilmeden kolay kolay başarıya ulaşamamıştır.

Bununla birlikte, açık seçik ve temel bir nokta olduğu için yalnızca sınıf mücadelesine dikkat edersek, tarihsel kapitalizmde en az sınıf mücadelesi kadar zaman ve enerji yutan bir başka siyasal mücadeleyi gözden kaçırmış oluruz. Çünkü kapitalist sistem, tüm sermaye biriktiricileri birbirine karşı kışkırtmış bir sistemdir. Sınırsız sermaye birikimi için izlenen yol

başkalarının rakip çabalarına karşı yürütülen iktisadi etkinliklerden kâr elde etme yolu olduğundan, tek tek her girişimci diğer tüm girişimciler için ancak kararsız bir müttefik olabilmiş, değilse rekabet sahnesinden tümüyle saf dışı edilmekle karşı karşıya kalmıştır.

Girişimci girişimciye karşı, iktisadi sektör iktisadi sektöre karşı, bir devletteki girişimciler ya da etkin gruplar diğerindekilere karşı: Mücadele, tanımı gereği dur durak bilmedi. Bu aralıksız mücadele, tam da sermaye birikiminde en önemli rolü devletler oynadığı için, sürekli olarak siyasal bir biçim aldı. Her devletin kendi içinde olup biten bu mücadelelerin konusu bazen düpedüz devlet mekanizmalarında yer alan personel ve kısa vadeli devlet politikaları olabildi. Bazen de kısa vadeli mücadele yürütme kurallarını, dolayısıyla şu ya da bu hizbin ağır basması olasılığını belirleyen, daha büyük "anayasal" konular üzerinde mücadele yürütüldü. Mücadele, "anayasal" nitelik kazandığı durumlarda daha büyük ideolojik seferberlikler gerektirdi. Bu durumlarda "devrimler"den ve "büyük reformlar"dan söz edildi, yitiren tarafa ise genellikle kötüleyici (ama çözümleme açısından uygun olmayan) etiketler yapıştırıldı. Örneğin "feodalizm"e ya da "gelenekler"e karşı "demokrasi" ya da "özgürlük" için verilen siyasal mücadeleler işçi sınıfının kapitalizme karşı mücadelesi olmadıkları ölçüde esas olarak sermaye biriktiricilerin sermaye birikimi için kendi aralarında verdikleri mücadeleler oldu. Bu gibi mücadeleler "ilerici" bir burjuvazinin gerici tabakalara karşı zaferi değil, burjuva-içi mücadelelerdir.

İlerlemeye ilişkin "evrenselleştirici" ideolojik sloganlar kullanılması kuşkusuz siyasal bakımdan yararlı olmuştur. Bu kullanım, sınıf mücadelesi seferberliğini biriktiriciler arası mücadelelerdeki taraflardan biriyle ilişkilendirmenin bir yoludur. Ama bu gibi ideolojik yararlar genellikle iki yüzü keskin bir bıçak olup tutkuları dizginsiz bırakmış ve sınıf mücadelesindeki baskı yapıcı kısıtlamaları zayıflatmıştır. Bu durum kuşkusuz tarihsel kapitalizmde sermaye biriktiricilerin süregelen ikilemlerinden biridir. Sistemin işleyişi, tam ters yöndeki çıkarlar için emekçilerin harcadığı çabalar karşısında sermaye biriktiricileri birbiriyle sınıf dayanışması içinde davranmaya, ama eşzamanlı olarak gerek siyasal gerekse iktisadi alanlarda birbiriyle sürekli olarak kavga etmeye zorlamıştır. Sistem içi çelişki dediğimizde kastettiğimiz tam da budur.

Sınıf mücadeleleri dışında, harcanan toplam siyasal enerjinin çoğunu yutan başka mücadeleler de olduğuna dikkat çeken çok sayıda çözümlemeci, siyasal mücadelenin anlaşılmasında sınıf çözümlemesinin yerindeliğinin kuşkulu olduğu sonucuna varıyor. Bu çıkarsama tuhaftır. Sınıf temeline dayalı olmayan siyasal savaşımların, başka bir deyişle biriktiriciler arasındaki siyasal kazanç mücadelelerinin, biriktirici sınıf için dünya düzeyinde süregelen sınıf mücadelesinde ağır bir yapısal siyasal zayıflığın kanıtları olduğu sonucunun çıkarılması daha anlamlı dururdu.

Söz konusu siyasal mücadeleler, kapitalist dünya ekonomisindeki kurumsal yapıları, belirli iktisadi aktörlere otomatik olarak ayrıcalık sağlayacak biçimde işleyen türden bir dünya piyasasının kurulacağı bir biçime sokma mücadeleleri olarak yeniden ifade edilebilir. Kapitalist "piyasa" hiçbir zaman veri olmadığı gibi, değişmez değer de olmamıştır. Durmadan yeniden yaratılan ve ayarlanan bir yaratı olmuştur.

"Piyasa" her verili anda dört büyük kurum dizisinin karmaşık etkileşiminin sonucu olan bir dizi kural ya da kısıtlamayı temsil etmiştir: devletlerarası bir sistem içinde birbirine bağlı çok sayıda devlet; devletlerle rahatsız ve belirsiz ilişkiler içinde olan, "ulus" olarak tanınmış ya da kamusal olarak böyle tanınmak için mücadele eden çok sayıda "ulus" (ve "etnik grup" denen alt uluslar); uğraş profili evrimleşen ve bilinç dereceleri yalpalama gösteren sınıflar ve çeşitli biçimlerde emekçi olarak çalışan birden çok kişinin bir araya geldiği, birden çok kaynaktan gelir elde eden ve sınıflarla ilişkileri pürüzlü hane halklarını oluşturan birkaç gelirli birimler.

Bu kurumsal güçler takımının değişmez kutup yıldızları yoktur. İktisadi ürünlerine el konmasına direnen işçilerin mücadelelerinin ardı sıra bu mücadelelere karşı oluşturulması için sermaye biriktiriciler tarafından baskı uygulanan kurumsal biçimler karşısında ağır basabilecek "temel" bünyeler yoktur. Kurumsal biçimlerin her çeşitlemesinin sınırları ve gerek yasal olarak gerekse fiilen destek olabildiği "haklar", dünya ekonomisinde bölgeden bölgeye hem çevrimsel hem de çağcıl zaman içinde çeşitlilik göstermiştir. Dikkatli bir çözümlemeci bu kurumsal girdaba bakarken başı dönerse, tarihsel kapitalizmde biriktiricilerin daha da çok biriktirmekten daha yüksek hiçbir hedefleri olmadığını ve bu nedenle işçilerin de hayatta kalmaktan ve yükünü azaltmaktan daha yüksek hedefi olamadığını anımsayarak açık bir yola yönelebilir. Bu nokta bir kez anımsandı mı modern dünyanın siyasal tarihinden epey anlam çıkarılabilir.

Özel planda, tarihsel kapitalizmde ortaya çıkmış olan sistem karşıtı hareketlerin dolambaçlı ve genellikle paradoksal ya da çelişkili konumlarını tüm karmaşıklığı içinde değerlendirmeye başlayabiliriz. İkilemler içinde en temel olanıyla başlayalım. Tarihsel kapitalizmin işleyişi bir dünya ekonomisi içinde olmuştur ama bir dünya devleti içinde olmamıştır. Tam tersine. Daha önce de gördüğümüz gibi yapısal baskılar bir dünya devleti kurulmasına karşı yönde çalışmıştır. Bu sistem içinde, birden çok devlet aynı zamanda en güçlü, ama yine de gücü sınırlı siyasal yapılar bulunmasının oynadığı yaşamsal rolün altını çizmiştik. Bu nedenle, verili devletlerin yeniden yapılandırılması, işçiler için konumlarında düzelme sağlamanın aynı zamanda hem en umut vaat eden hem de sınırlı değerde bir yolu anlamına gelmiştir.

Önce, sistem karşıtı hareket derken neyi kastetmiş olabileceğimize bakmak gerekiyor. Hareket sözcüğü, anlık olmanın ötesinde bir nitelik taşıyan bir takım kolektif itilimler anlamını içeriyor. Gerçekten de, bilinen tüm tarihsel sistemlerde az çok kendiliğinden işçi protestolarının ya da ayaklanmalarının ortaya çıkmış olduğunda kuşku yoktur. Bunlar bastırılan öfkenin güvenlik supapları ya da bazen biraz daha etkin bir biçimde sömürü süreçlerine küçük sınırlar getiren mekanizmalar olarak işlev görmüştür. Ancak, genel olarak ele alırsak isyan bir teknik olarak yalnızca merkezi otoritenin kıyılarında, özellikle merkezi bürokrasiler dağılma aşamasındaysa işe yaramıştır.

Tarihsel kapitalizmin yapısı bu verilerden bazılarını değiştirdi. Devletlerin devletlerarası bir sistem içinde yer alması, isyanların ya da ayaklanmaların, ortaya çıktıkları siyasal yargı alanının ilk eldeki sınırları ötesinde de genellikle oldukça hızlı bir biçimde yankı bulması anlamına geldi. Bu nedenle, "dış" denen güçlerin saldırıya uğrayan devlet mekanizmasının yardımına gelmesi için güçlü nedenler vardı. Bu durum isyanları zorlaştırdı. Öte yandan sermaye biriktiriciler ve dolayısıyla devlet mekanizmaları, işçilerin günlük yaşamına tarihsel kapitalizmden önceki tarihsel sistemlere göre genel olarak çok daha yoğun bir biçimde burnunu soktu. Sınırsız sermaye birikimi, iş örgütlenmesinin (ve yerinin) yeniden yapılandırılmasına, mutlak emek miktarının artırılmasına ve işçilerin psikolojik-toplumsal bakımlardan yeniden biçimlendirilmesine yönelik, yinelenen baskılara yol açtı. Bu anlamda, dünya işçilerinin çoğu için kopukluklar, kargaşa ve sömürü daha da büyük oldu. Aynı zamanda

toplumsal karışıklıklar, yatıştırıcı toplumsallaşma biçimlerini zayıflattı. Bu nedenle sonuçta başarı olanakları nesnel olarak belki de azaldı ama isyan itilimleri güçlendi.

Tarihsel kapitalizmde isyan teknolojisinde gelişen büyük yeniliğe yol açan da bu fazla gerilim olmuştur. Sözünü ettiğimiz yenilik, sürekli örgüt kavramıdır. Sürekli, bürokratlaşmış yapıların iki büyük tarihsel türüyle —işçi-sosyalist hareketler ve milliyetçi hareketler— yaratılışını ancak on dokuzuncu yüzyılda görmeye başlıyoruz. İki hareket türü de evrensel bir dili, esas olarak Fransız Devrimi'nin dilini konuşuyor: özgürlük, eşitlik ve kardeşlik. İki hareket türü de Aydınlanma'nın ideolojisine bürünüyor: ilerlemenin kaçınılmazlığı, yani insanın, özünde bulunan insan haklarıyla gerekçelendirilen kurtuluşu. İki hareket türü de geçmişe karşı geleceği, eskiye karşı yeniyi yüceltiyor. Geleneklere başvurulsa bile, bir Rönesans'ın, yeniden doğuşun temeli olarak başvuruluyor.

İki hareket türünden her birinin farklı bir odağı ve dolayısıyla başlangıçta farklı bir yeri olduğu doğrudur. İşçi-sosyalist hareketler, kentli ve topraksız ücretli işçilerle (proletarya), bu işçilerin çalıştıkları iktisadi yapıların sahipleri (burjuvazi) arasındaki çatışmalarda odaklaşmıştır. Bu hareketler, emek karşılıklarının temelde eşitliksizci, ezici ve adaletsiz olduğu noktasında ısrarlı olmuştur. Böylesi hareketler doğallıkla önce dünya ekonomisinin önemli miktarda sanayi işçisi bulunan yerlerinde —özel olarak, Batı Avrupa'da— ortaya çıkacaktı.

Verili bir siyasal yargı alanındaki çok sayıda (dilsel ve/ya da dinsel özellikler çerçevesinde tanımlanan) "ezilen halk", egemen "halklar"a göre siyasal haklardan, iktisadi fırsatlardan ve meşru kültürel anlatım olanaklarından çok daha az yararlandığından, milliyetçi hareketler bu ikisi arasındaki çatışmalarda odaklaşmış, "hakların" temelde eşitliksizci, ezici ve adaletsiz bir biçimde dağıtıldığı noktasında ısrarlı olmuştur. Bu gibi hareketler de doğallıkla önce Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi, dünya ekonomisinin işgücü hiyerarşisinde etnik-ulusal dağılım eşitsizliğinin en açık seçik olduğu yarı çevre bölgelerinde ortaya çıkacaktı.

İki hareket türü oldukça yakın zamanlara kadar genel olarak kendilerini birbirinden farklı, bazen de birbiriyle uzlaşmaz çelişki içinde görüyordu. Aralarında kurulan ittifaklar taktik ve geçici sayılıyordu. Oysa bu iki hareket türü arasında daha başlangıçtan itibaren çarpıcı yapısal benzerlikler olmuştur. Bir kere hem işçi sosyalist hem de milliyetçi hareketler hatırı

sayılır miktarda tartışmanın ardından, örgüt olmak gibi temel bir kararı ve bununla atbaşı giden, en önemli siyasal hedeflerinin devlet iktidarını ele geçirmek (bazı milliyetçi hareketler için bu hedefin yeni devlet sınırları yaratılmasını getirdiği durumlarda bile) olduğu kararını almıştır. İkinci bir benzerlik, stratejiye —devlet iktidarının ele geçirilmesine— ilişkin kararın halk güçlerinin sistem karşıtı, yani devrimci bir ideoloji temelinde seferber edilmesini gerektirmesiydi. Bu hareketler, üstesinden gelmeyi hedefledikleri, sermaye-emek, merkez-çevre yapısına dayalı temel eşitsizlikler üzerine bina edilmiş var olan sisteme —tarihsel kapitalizme— karşı hareketlerdi.

Kuşkusuz, eşitsiz bir sistemde alt katmanlarda yer alan grupların bu katmanlardan kurtulma çabasında tutabileceği iki yol vardır. Sistemi, herkesin eşit kademede yer alacağı bir biçimde yeniden yapılandırmaya çalışmak, ya da düpedüz, var olan eşitsiz dağılım içinde daha üst kademelere çıkmaya çalışmak. Bilindiği gibi sistem karşıtı hareketler, eşitlikçi hedeflerde ne ölçüde odaklaşmış olursa olsun, her zaman başlangıçta ya da eninde sonunda var olan hiyerarşi içinde "yukarı doğru hareketlilik"ten başka amacı bulunmayan öğeler içermiştir. Hareketlerin kendisi de her zaman bu durumun farkında olmuştur. Bununla birlikte, sorunu kişisel güdüler çerçevesinde tartışmak eğilimi göstermişlerdir: davaya inananlar, ihanet edenlere karşı. Ama çözümleme sonucu, hareketlerde tarihsel gelişmelerinin her belirli anında "davaya ihanet edenler"in hazır ve nazır olduğu görüldüğünde insan, güdüsel açıklamalardan çok yapısal açıklamalar aramaya yöneliyor.

Sorunun anahtarı gerçekte devlet iktidarının ele geçirilmesini hareketin etkinliklerinde eksen durumuna getirme kararında yatıyor olabilir. Bu stratejinin iki temel sonucu olmuştur. Seferberlik aşamasında her hareketi stratejik hedeflerine ulaşmak için hiç de "sistem karşıtı" olmayan gruplarla taktik ittifaklara girmeye itmiştir. Bu ittifaklar, sistem karşıtı hareketlerin bizzat kendi yapısını seferberlik aşamasında bile değişikliğe uğratmıştır. Daha da önemlisi, stratejinin pek çok örnekte eninde sonunda başarıya ulaşmış olmasıdır. Pek çok hareket kısmen hatta tümüyle devlet iktidarına ulaşmayı başarmıştır. Başarılı hareketler bu durumda devlet iktidarının kapitalist dünya ekonomisi içindeki sınırlılıkları gibi bir gerçeklikle yüz yüze gelmiştir. Kendilerini, devletlerarası sistemin işleyişi tarafından,

iktidarlarını varlık nedenleri olan "sistem karşıtı" hedeflerini yumuşatarak kullanmaya zorlanır bir durumda bulmuşlardır.

Bu durum öylesine açık seçik ki, bu hareketler stratejilerini neden böylesine kendi kendini yenilgiye uğratacağa benzeyen bir hedefe dayandırıyor diye merak ediliyor olmalıdır. Yanıt oldukça yalın: Tarihsel kapitalizmin verili siyasal yapısı pek az seçim bırakmıştır. Daha çok umut vaat eden hiçbir alternatif strateji yok gibi görünmüştür. Devlet iktidarının ele geçirilmesi hiç değilse, çekişme halindeki gruplar arasında güç dengesini az çok değiştirme umudu vaat etmektedir. Başka bir deyişle, iktidarın ele geçirilmesi sistemde reform anlamına gelmektedir. Reformlar gerçekten durumda düzelme sağlamakta, ama bu her zaman sistemin de güçlenmesi pahasına olmaktadır.

Bu nedenle dünya sistem karşıtı hareketlerinin yüz elli yılı aşan çalışmasını tarihsel kapitalizmin reformizm yoluyla güçlendirilmesinden ibarettir diye özetleyebilir miyiz? Hayır, ama bunun nedeni tarihsel kapitalizm politikalarının çeşitli devletlerin politikalarından daha fazla bir şey, aynı zamanda devletlerarası sistemin de politikaları olmasıdır. Sistem karşıtı hareketler başlangıçtan itibaren yalnızca tek tek değil, hiçbir zaman bürokratik örgütlenmeye gitmemekle birlikte, aynı zamanda kolektif bir bütün olarak var olmuştur. (Enternasyonaller hiçbir zaman bu hareketlerin tümünü kapsamamıştır.) Verili herhangi bir hareketin gücü bakımından kilit etkenlerden biri, her zaman, başka hareketlerin varlığı olmuştur.

Başka hareketler, verili harekete üç tür destek sağlamıştır. Bunlardan en açık seçiği maddi destektir; çok yararlı, ancak belki de en az önemli olanı. İkincisi, oyalama desteğidir. Örneğin verili bir güçlü ülkenin daha zayıf bir ülkedeki sistem karşıtı harekete müdahale yetisi her zaman, ilk eldeki siyasal gündeminde daha başka ne kadar iş bulunduğuna bağlı olmuştur. Verili bir devleti uzaktaki bir sistem karşıtı hareketle uğraşma yetisi, yerel bir sistem karşıtı hareketle uğraşması ölçüsünde azalır. Üçüncü ve en temel destek ise, kolektif düşünce düzeyinde verilen destektir. Hareketler birbirinin hatalarından ders çıkarmış ve birbirinin taktik başarılarından cesaret almıştır. Dünya düzeyinde hareketlerin çabaları da dünya düzeyinde temel siyasal havayı —beklentileri, olanak çözümlemelerini— etkilemiştir.

Hareketler, sayı, tarih ve taktik başarı bakımından büyüdükçe, kolektif bir görüngü olarak daha güçlü görünmüş, daha güçlü göründüğü için de daha güçlü olmuştur. Dünya düzeyinde kolektif gücün büyümesi iktidarda

bulunan hareketlerin "revizyonist" eğilimlerini —ne daha fazla, ama ne de daha az— denetleme işlevi görmüş ve bu durumun tarihsel kapitalizmin siyasal istikrarını zayıflatıcı etkisi, tek tek hareketlerin devlet iktidarını art arda ele geçirmelerinin yarattığı sistem güçlendirici etkilerin toplamından büyük olmuştur.

Son bir nokta olarak işin içine bir etken daha karışmıştır. Sistem karşıtı hareketlerin iki türü yaygınlık kazandıkça (işçi sosyalist hareketler birkaç güçlü ülkeden diğer tüm ülkelere, ulusal hareketler de birkaç çevresel bölgeden diğer her yere yayıldıkça) aralarındaki ayrım gitgide daha bulanık bir duruma gelmiştir. İşçi-sosyalist hareketler kendi seferber etme çabaları ve devlet iktidarı uygulamaları bakımından milliyetçi izleklerin çok önemli olduğunu fark etmiştir. Ama milliyetçi hareketler tersini bulgulamıştır. Etkin bir biçimde seferber edebilmek ve yönetebilmek için, işçilerin eşitlikçi yeniden yapılandırmaya duydukları ilgiyi yönlendirmeleri gerekmiştir. İzlekler adamakıllı örtüşmeye başlayıp ayırt edici örgütsel biçimler yok olma ya da tek bir yapı içinde kaynaşma eğilimine girdikçe, sistem karşıtı hareketlerin özellikle dünya düzeyinde bir kolektif bütün olarak gücü iyice artmıştır.

Sistem karşıtı hareketlerin güçlü yanlarından biri de önemli sayıda ülkede iktidara gelmiş olmalarıdır. Bu durum dünya sisteminin yürürlükteki politikalarını değiştirmiştir. Ama bu güç, devrim-sonrası denen rejimler tarihsel kapitalizmdeki toplumsal işbölümünün bir parçası olarak işlev görmeyi sürdürdüğünden, aynı zamanda bir zayıflık oldu. Böylelikle söz konusu rejimler de ister istemez, işleyişlerini sınırsız sermaye birikimi mekanizmasının dur durak bilmez baskısı altında sürdürdü. Bunun içteki siyasal sonucu, pek çok durumda daha az ve düzeltilmiş biçimde de olsa, emek sömürüsünün sürmesi oldu. Bu durum "devrim sonrasında" olmayan ülkelerdekine paralel iç gerilimlere yol açtı, bu da söz konusu devletlerde yeni sistem karşıtı hareketler doğması eğilimini besledi. Kapitalist dünya ekonomisi çerçevesi içinde birikimin gerekleri sistemin her yanında işlediğinden, kazanç mücadelesi hem bu devrim-sonrası ülkelerde hem diğer her yerde sürüp gitti. Devlet yapılarındaki değişiklikler birikim politikalarını değiştirdi, ama bu politikalara son verme yetisini henüz gösteremedi.

Söze başlarken şu soruları ertelemiştik: Tarihsel kapitalizmde elde edilen kazançlar ne ölçüde reeldir? Yaşam standartlarındaki değişikliğin

büyüklüğü nedir? Şu an, bu sorulara yalın yanıtlar bulunmadığı herhalde açıktır. "Kim için?" sorusunu sormamız gerekiyor. Tarihsel kapitalizm, çok büyük boyutlarda maddi mal üretimi, ama aynı zamanda elde edilen karşılıklarda çok büyük bir kutuplaşma getirmiştir. Pek çok insan dev boyutlu kazançlar elde etmiş ama daha da çok insan toplam reel gelirlerinde ve yaşam standartlarında önemli düşüşler yaşamıştır. Kutuplaşma kuşkusuz aynı zamanda mekânsal olmuş ve dolayısıyla bazı alanlarda yok gibi görünmüştür. Bu durum da kazanç için mücadelenin bir sonucudur. Kazanç coğrafyası sık sık kaymış, böylelikle kutuplaşma gerçekliğini maskelemiştir. Ama sınırsız sermaye birikimi, tarihsel kapitalizmin kapsadığı zaman-mekân bölgesinin bütünü boyunca reel farkın aralıksız büyümesi anlamına gelmiştir.

bölüm **üç**

Afyon Olarak Hakikat: Akılcılık ve Akılcılaştırma

Tarihsel kapitalizmin, özlemlerinde Prometeusçu olduğunu biliyoruz. Bilimsel ve teknolojik değişme insanın tarihsel etkinliğinde bir değişmez değer olduysa da, her zaman var olan Prometeus'un, David Landes'in deyişiyle "bağlarından kurtulması" ancak tarihsel kapitalizmde olmuştur. Tarihsel kapitalizmin bu bilimsel kültürüne ilişkin bugünkü temel kolektif imgemiz, bu kültürün "geleneksel" ve bilimdışı kültür güçlerinden gelen zorlu direnişe karşı soylu şövalyeler tarafından ortaya konduğudur. Şövalye, on yedinci yüzyılda Kilise'ye karşı Galileo, yirminci yüzyılda mollalara karşı "modernleştirici"dir. Her seferinde, "boş inançlar"a karşı "akılcılık" ve "zihinsel zulme" karşı "özgürlük" dendi. Bunların siyasal ekonomi alanında burjuva girişimcinin aristokrat toprak sahibine karşı isyanıyla paralel (hatta özdeş) olduğu varsayıldı.

Bu temel imgenin, dünya düzeyinde kültürel mücadele imgesinin, gizlenmiş bir öncülü, zamansallığa ilişkin bir öncülü vardır. "Modernlik" zamansal olarak yeni sayılırken, "gelenek" zamansal olarak eski ve modernlikten öncedir; hatta bu imgelerin bazı güçlü çeşitlemelerinde gelenek tarih dışı ve dolayısıyla ölümsüzdür. Bu öncül tarihsel olarak yanlış ve bu nedenle temelli bir biçimde yanıltıcıdır. Tarihsel kapitalizmin zaman mekân sınırları içinde serpilip gelişen çeşitli kültürler ve çeşitli "gelenekler" kurumsal çerçevelerden daha yaşamsal olmamış, büyük ölçüde modern dünyanın yaratması, ideolojik çatısının birer parçası olmuştur. Çeşitli "geleneklerin, genellikle önceden var olan bazı tarihsel ve zihinsel

malzemeleri kullanmak yoluyla inşa edilmeleri anlamında, tarihsel kapitalizm öncesinden kalma grup ve ideolojilerle bağları olduğunda kuşku yoktur. Bu gibi tarihötesi bağların savunulması, grupların tarihsel kapitalizm içinde siyasal-iktisadi mücadelelerindeki iç birliklerinde önemli bir rol de oynamıştır. Ama bu mücadelelerin aldığı kültürel biçimleri anlamak istiyorsak, "gelenek"leri geçer akçe kabul etmemizin, özellikle "gelenek"lerin gerçekten geleneksel olduğunu varsaymamızın olanağı yoktur.

Gereken yerlerde ve olabilecek en düşük ücret düzeyleriyle işçi yaratılması, sermaye birikimini kolaylaştırmak isteyenlerin çıkarınadır. Dünya ekonomisinin çevre bölgelerinde yer alan iktisadi etkinlikler için düşük ücretlerin, gelir kaynağı olarak ücretli emeğin küçük bir rol oynadığı haneler yaratılması yoluyla nasıl olanaklı kılındığını daha önce tartışmıştık. Böylesine hanelerin "yaratılması"nda, başka bir deyişle kendi kendilerini yapılandırmaları yönünde baskı uygulanmasında kullanılan yöntemlerden biri, tarihsel kapitalizm içinde topluluk yaşamının "etnikleştirilmesi" olmuştur. "Etnik grup"tan kastımız, coğrafi olarak yakın yerlerde yaşayan diğer gruplara göre belirli uğraşsal/iktisadi rollerin verildiği, ele gelir büyüklükte bir grup insandır. Bu işgücü dağılımı dış görünüş açısından etnik grubun ayırt edici "kültürü" —dini, dili, "değerleri", kendine özgü gündelik davranış kalıpları— ile simgelenmiştir.

Kuşkusuz, tarihsel kapitalizmde tam kast sistemi benzeri bir şey olduğunu söylemek istemiyorum. Ancak, uğraşla ilgili kategorilerimizi yeterince geniş tutmamız kaydıyla, tarihsel kapitalizmin çeşitli zaman-mekân bölgeleri boyunca etniklik ile uğraşsal/iktisadi roller arasında oldukça yüksek bir bağıntının var olduğunu söylüyorum. Ayrıca, bu işgücü dağılımının zaman içinde değişikliğe uğradığını, işgücü dağılımı değiştikçe etnikliğin de —grup sınırları ve grupların tanımlayıcı kültürel özellikleri açısından— değişikliğe uğradığını ve yine, günümüz etnik işgücü dağılımıyla etnik grupların tarihsel kapitalizm öncesi dönemlerdeki sözde atalarına ait kalıplar arasında hemen hiç bağıntı bulunmadığını söylüyorum.

Dünya işçilerinin etnikleştirilmesi, dünya ekonomisinin işleyişi açısından önem taşıyan belli başlı üç sonuç doğurmuştur. Her şeyden önce, grupların yaşamını sürdürmesi için yeterli gelir sağlamak anlamında değil, hane halkı gelirinin toplam miktarı ve alacağı biçimler bakımından gelir düzeyi beklentileri uygun olan her kategoriden yeterli miktarda işçi sağlamak

anlamında, işçilerin yeniden üretilmesini olanaklı kılmıştır. Dahası, işçilerin dağılımındaki esnekliğin nedeni tam da etnikleştirilmiş olmasıdır. Etniklik, büyük ölçekli coğrafi ve uğraşsal hareketliliği zorlaştırmamış, kolaylaştırmıştır. Değişen iktisadi koşulların baskısı altında işçi dağılımını da değiştirmek için gerekli olan tek şey birtakım inisiyatif sahibi bireylerin coğrafi ya da uğraşsal yerleşmede başı çekmesinden ve bunun için ödüllendirilmesinden ibarettir; bu durum, etnik grubun diğer mensupları üstünde, dünya ekonomisi içinde yer değiştirmek konusunda derhal bir doğal "çekiş gücü" uygulamaktadır.

Etnikleştirme ikinci olarak, işçileri kendi içinde eğitme mekanizması sayesinde, uğraşsal görevlerdeki toplumsallaşmanın büyük bir kısmının işverenler ya da devletler tarafından karşılanan giderlerle değil, etnik olarak tanımlı haneler çerçevesinde gerçekleştirilmesini sağlamıştır.

Üçüncüsü ve belki de en önemlisi, etnikleştirilmenin uğraşsal/ iktisadi rollerdeki kademelenmeyi katılaştırarak genel gelir dağılımı için, "geleneğin" meşrulaştırılmasıyla örtülmüş, kolay bir kodlama sağlamasıdır.

En ince ayrıntılarına kadar geliştirilip tarihsel kapitalizmin en önemli dayanaklarından birini, kurumsal ırkçılığı oluşturan, bu üçüncü sonuçtur. Irkçılıktan kastettiğimiz şeyin önceki çeşitli tarihsel sistemlerde var olan yabancı düşmanlığıyla pek az ilgisi vardır. Yabancı düşmanlığı, düpedüz "yabancı"dan duyulan korkuydu. Tarihsel kapitalizmdeki ırkçılığın "yabancılar"la hiçbir ilgisi yoktur. Tam tersine. Irkçılık aynı iktisadi yapı içindeki çeşitli işçi kesimlerinin birbiriyle ilişki kurmasını kısıtlamanın biçimidir. Irkçılık işçilerin hiyerarşikleştirilmesine ve nimet dağılımı bakımından aralarındaki yüksek eşitsizliğe ideolojik gerekçe olmuştur. Bizim ırkçılık derken kastettiğimiz şey, süregelen uygulamalar dizisiyle birleşmiş halde, etniklik ile işçi dağılımı arasındaki yüksek bağıntının zaman içinde ayakta tutulması sonucunu veren ideolojik önermeler dizisidir. Söz konusu ideolojik önermeler, iktisadi yapılar içindeki mevkilere olan dağılımdaki farklılaştırmanın başlıca nedeni olarak çeşitli grupların genetik ve/ya da çok eski "kültürel" özelliklerinin gösterilmesi biçimini almıştır. Oysa iktisadi alandaki başarılılıkla ilgili bazı özellikler bakımından bazı grupların diğerlerinden "üstün" olduğuna ilişkin inançlar, bu grupların işçiler içinde yerinin belirlenmesinden önce değil, her zaman daha sonra ortaya çıkmıştır. Irkçılık her zaman post hoc olmuştur. İktisadi ve siyasal olarak ezilenlerin kültürel bakımdan "aşağı" oldukları ileri sürülmüştür,

İktisadi hiyerarşi içindeki yer herhangi bir nedenle değişirse, toplumsal hiyerarşideki yer de bunu izleme eğilimi göstermiştir (kuşkusuz biraz gecikmeyle, çünkü bir önceki toplumsallaşmanın etkilerini silmek için her zaman bir ya da iki kuşağın geçmesi gerekmiştir.)

Irkçılık, eşitsizliği haklı çıkaran bir genel ideoloji işlevi görmüştür. Ama bundan çok daha fazla bir şey de olmuştur. Grupların, ekonomi içindeki rollerinde toplumsallaştırılmasına yaramıştır. Aşılanan tavırlar (önyargılar, gündelik yaşamdaki açıkça ayrımcılık taşıyan davranışlar), kişinin kendisine ve kendi hane halkında ve etnik grubunda yer alan diğer kişilere uygun ve meşru gelen davranış çerçevesini yerleştirmeye yaramıştır. Tıpkı cinsiyetçilik gibi ırkçılık da, beklentileri biçimlendirip sınırlayarak, kendi kendisine baskı yapan bir ideoloji işlevi görmüştür.

Irkçılık elbette yalnızca kendi kendisini baskılayıcı değil, aynı zamanda ezici olmuştur. Aşağı katmanlardaki grupları hizaya getirmeye, orta katmanlardakileri ise dünya polis sisteminin gönüllü askerleri olarak kullanmaya yaramıştır. Böylelikle, siyasal yapıların maliyeti önemli ölçüde azaltılmakla kalmamış, ırkçılık yapısal olarak kurbanları birbirinin karşısına diktiğinden, sistem karşıtı grupların geniş kitleleri seferber etmesi de güçleşmiştir.

Irkçılık basit bir görüngüden ibaret değildir. Bir anlamda, bir bütün olarak dünya sistemindeki göreli statülerin sınırlarını çizen, dünya çapında temel bir kusur hattı vardır. Bu hat "renk" hattıdır. Güney Avrupalı, Arap, Latin Amerikalı mestizolar ve Doğu Asyalılar gibi grupların dünya düzeyinde (ve ulusal düzeyde) toplumsal olarak tanımlı "renk hatları" içinde tarihsel olarak kayan konumlarından açıkça görülmüş olacağı gibi, "beyaz" ya da yüksek tabaka oluş kuşkusuz fizyolojik değil, toplumsal bir görüngüdür.

Renk (ya da fizyoloji), özü bakımından gizlenmesi zor olduğundan, kullanması kolay bir etikettir ve tarihsel kapitalizmin Avrupa'daki kökenleri bakımından tarihsel olarak elverişli olduğu ölçüde kullanılmıştır da. Ancak, elverişsiz olduğu durumlarda bir kenara bırakılmış ya da diğer tanıtıcı özellikler lehine değişikliğe uğratılmıştır. Tanıtıcı kümeleri böylelikle pek çok yerde oldukça karmaşık bir duruma gelmiştir. Buna ek olarak toplumsal işbölümünün de durmadan evrimleştiği göz önüne alınırsa, etnik/ırksal kimlik saptamanın, var olan toplumsal gruplar arasındaki sınırları çizmekte hayli istikrarsız bir temel oluşturduğu ortaya çıkar. Gruplar gelip geçmekte

ve kendi tanımlarını hatırı sayılır bir kolaylıkla değiştirmektedir (sınırları başkaları tarafından da aynı kolaylıkla, farklılaşmış olarak algılanmaktadır).

Ama hiçbir verili grubun sınırlarındaki geçicilik genel gruplar hiyerarşisindeki, yani dünya işçilerinin etnikleştirilmesindeki kalıcılıkla tutarsızlık oluşturmamış, hatta bir olasılık, bu kalıcılığın fonksiyonu olmuştur.

Dolayısıyla ırkçılık, tarihsel kapitalizmin bir kültürel dayanağı olagelmiştir. Zihinsel bakımdan aptalca oluşu, korkunç gaddarlıklar yaratmasını önlememiştir. Bununla birlikte, dünyadaki sistem karşıtı hareketlerin son elli ila yüz yıldır gösterdiği yükseliş sonucu, yakın zamanlarda şiddetli bir saldırı altında bırakılmıştır. Gerçekten de günümüzde ırkçılık, en çiğ çeşitlemeleri bakımından dünya çapında bir miktar meşruluk yitimine uğramaktadır. Ama tarihsel kapitalizmin tek ideolojik dayanağı ırkçılık olmamıştır. Gerekli işçilerin oluşturulmasında ve yeniden üretilmesinde ırkçılığın önemi çok büyükse de, sınırsız sermaye birikiminin sağlanması için, işçilerin yeniden üretilmesi yeterli olmamaktadır. İşçilerin, belli kadrolar tarafından yönetilmedikçe, verimli ve kesintisiz olarak çalışmayı sürdürmesi beklenemez. Kadroların da yaratılması, toplumsallaştırılması ve yeniden üretilmesi gerekmektedir. Kadroların yaratılmasında, toplumsallaştırılmasında ve yeniden üretilmesinde etkili olan birincil ideoloji ise, ırkçılık ideolojisi değildir. Evrenselciliktir.

Evrenselcilik bir bilgi kuramıdır. Neyin bilinebilir ve nasıl bilinebilir olduğuna ilişkin bir inançlar dizisidir. Bu görüşün özü, dünyaya —fiziksel dünyaya, toplumsal dünyaya— ilişkin, evrensel ve kalıcı bir biçimde doğru ve anlamlı genel önermeler bulunduğu ve bilimin amacının öznel denen, yani tarihsel bakımdan kısıtlanmış olan tüm öğeleri formülasyonundan ayıklayacak bir biçim içerisinde bu genel önermeleri aramak olduğudur.

Evrenselciliğe olan inanç, tarihsel kapitalizmin ideolojik yapısında temel taşı olmuştur. Evrenselcilik, bilgi kuramı olduğu kadar, inançtır da. Ele avuca gelmeyen, ama reel olduğu öne sürülen hakikat görüngüsünün yalnızca saygı görmesini değil, ululanmasını da gerektirir. Üniversiteler hem ideolojinin atölyeleri hem de inancın tapınakları olagelmiştir. Harvard, armasıyla Veritas'ı övmektedir. Bir yandan hakikatin hiçbir zaman kesin bir biçimde bilinemeyeceği savunulmuş —modern bilimi Ortaçağ Batı teolojisinden ayıran şeyin bu olduğu varsayılır— bir yandan da durmadan,

hakikatin aranmasının üniversiteler için, daha geniş olarak da her türlü zihinsel etkinlik için varlık nedeni olduğu öne sürülmüştür. Keats bize, sanatı haklı çıkarmak için, "hakikat güzelliktir, güzellik de hakikat," der. Birleşik Devletler'de, yasayla yasaklanmamış şeyleri yapabilme serbestliğinin sevilen bir siyasal gerekçesi de hakikatin yalnızca, "serbest fikir piyasasındaki" etkileşimin sonucu olarak bilinebileceğidir.

Kültürel ideal olarak hakikat, afyon işlevini, belki de modern dünyanın tek ciddi afyonu işlevini görmüştür. Karl Marx din için kitlelerin afyonudur, diyordu. Raymond Aron, Marksist fikirler de aydınların afyonudur, dedi. Bu polemikçi çıkışların ikisinde de basiret vardır. Ama basiret demek hakikat demek midir? Ben, hem kitlelerin hem de aydınların asıl afyonu belki de hakikat denen şey olmuştur, önerisinde bulunmak istiyorum. Afyon kuşkusuz her an için kötü değildir. Acıları hafifletir. İnsanlar için, gerçeklikle yüz yüze gelmenin olsa olsa kaçınılmaz zararları ya da çöküşü hızlandıracağından korktukları durumlarda, katı gerçekliklerden kaçma olanağı sağlar. Yine de çoğumuz afyon kullanılmasını önermeyiz. Marx'la Raymond Aron da önermiyorlardı. Çoğu ülkede ve çoğu amaç için, afyon kullanımı yasadışıdır.

Kolektif eğitimimiz bize hakikati aramanın çıkar beklentilerinden uzak bir erdem olduğunu öğretmiştir, oysa gerçekte, kendi çıkarına yönelik bir akılcılaştırmadır. İlerlemenin, dolayısıyla refahın köşe taşı ilan edilen hakikati arama, belirli pek çok açıdan, hiyerarşik, eşitsiz toplumsal yapının ayakta tutulmasıyla en azından uyumlu olmuştur. Kapitalist dünya ekonomisinin büyümesinin getirdiği süreçler —iktisadi yapıların çevreselleştirilmesi, bir devletlerarası sisteme katılan ve bu sistem tarafından kısıtlanan zayıf devletler yaratılması— kültür düzeyinde bazı baskılar içermiştir: Hıristiyanlığın kendi dinine çekme çabaları; Avrupa dilinin dayatılması; belirli teknolojilere ve törelere göre eğitim; yasalarla ilgili değişiklikler. Bu değişikliklerin çoğu asker eliyle yapılmıştır. Bir kısmı, otoritesi sonul olarak askeri güçle desteklenen "eğitimciler"in ikna edilmesiyle başarılmıştır. Bazen "Batılılaştırma" ya da giderek daha üstten bir tavırla "modernleştirme" etiketini yapıştırdığımız ve evrenselcilik ideolojisinin hem meyvelerini hem de bu ideolojiye olan inancı paylaşmanın çekiciliğiyle meşrulaştırılmış olan süreçler bütünü, işte budur.

Dayatılan bu kültürel değişikliklerin arkasında iki ana güdü vardır. Bunlardan biri iktisadi verimliliktir. Verili kişilerin iktisadi alanda verili

biçimlerde iş görmesi isteniyorsa, hem kendilerine zorunlu kültürel normların öğretilmesi hem de rakip kültürel normların ortadan kaldırılması etkili olmaktadır. İkincisi, siyasal güvenliktir. Çevre alanlarda, seçkin denenler "batılılaştırılırsa" bunların "kitlelerinden" ayrılacaklarına ve böylece isyan etmeleri olasılığının azalacağına —isyan için yandaş örgütleme yetilerinin ise kesinlikle azalacağına— inanılmıştır. Bu hesap, büyük bir yanlış olduğu ortaya çıktıysa da, savunulabilir bir hesaptır ve bir süre için geçerli de olmuştur. (Üçüncü bir güdü, fetihçilerin büyüklenmesidir. Bunu göz ardı ediyor değilim, ancak, kültürel baskıları açıklamak için burada anılması zorunlu görünmüyor; söz konusu baskıların büyüklüğü, bu güdü olmasa da aynı olurdu.)

Irkçılık dünya düzeyinde doğrudan üreticileri denetim altında tutma mekanizması olarak işlev görürken, evrenselcilik, öteki ülkelerin burjuvazileriyle dünya düzeyinde çeşitli orta tabakaların etkinliklerini, üretim süreçlerinin en sıkı biçimde tümleştirilmesini ve devletlerarası sistemin en düzgün biçimde işlemesini sağlayacak kanallara yöneltmeye ve böylelikle sermaye birikimini kolaylaştırmaya yaramıştır. Bunun yapılabilmesi, "ulusal" çeşitlemelere nakledilebilecek bir dünya burjuva kültürü çerçevesinin yaratılmasını gerektiriyordu. Bu nokta özellikle bilim ve teknoloji bakımından, ama aynı zamanda siyasal fikirler ve toplumsal bilimler alanında önemli olmuştur.

Dünya sistemi tarihsel olarak evrimleştikçe, dünya işbölümünde yer alan kadroların "içinde eritilecekleri" (burada fiilin edilgen yapısı özellikle önemli) yansız bir "evrensel" kültür kavramının sistemin dayanaklarından biri olarak işe yaraması, bu nedenledir. İlerlemenin, daha sonra da "modernleşme"nin yüceltilmesi, gerçek toplumsal eylem normlarından çok, dünya üst tabakalarına selama durmanın ve aralarına katılmanın statü simgesi işlevini gören bu fikirler dizisini özetlemektedir. Kültürler üstü olduğu varsayılan bilimsel bilgi temelleri lehine kültürel bakımdan dar olduğu varsayılan dinsel bilgi temellerinden kopulması, özellikle zararlı bir kültür emperyalizmi biçiminin kendini haklı çıkarmasına yaramıştır. Zihinsel özgürleşme adına tahakküm kurmuş, kuşkuculuk adına, dayatmıştır.

Kapitalizm bakımından temel önemdeki akılcılaştırma süreci, yönetici, teknisyen, bilim adamı, eğitimci gibi akılcılaştırma uzmanlarını kapsayan bir ara tabakanın yaratılmasını gerektirmiştir. Yalnızca teknolojinin değil

bizzat toplumsal sistemin de karmaşık oluşu, bu tabakanın geniş ve zaman içinde genişleyen bir tabaka olmasını zorunlu kılmıştır. Bu tabakanın desteklenmesi için gerekli parasal kaynak olarak, işverenler ve devletler eliyle elde edilen genel artık kullanılmıştır. Bu nedenle söz konusu kadrolar, bu ilksel ama temel anlamda, burjuvazinin, artığın paylaşılmasına katılma taleplerine beşeri sermaye gibi bir yirminci yüzyıl kavramıyla net bir ideolojik biçim verilen bir parçası durumuna gelmiştir. Bu kadrolar, kendi hane halklarına miras olarak bırakacakları reel sermaye göreli olarak az olduğundan, soylarının devamını, çocukları için mevki güvencesi getiren eğitim kanallarına tercihli erişim sağlamak yoluyla garantilemeye çalışmaktadır. Bu tercihli erişime de rahatlıkla, dar tanımlı bir "fırsat eşitliği" ile sözde meşrulaştırılarak, başarı denmiştir.

Bilimsel kültür böylelikle dünya sermaye biriktiricilerinin kardeşlik kodu durumuna gelmiştir. Bu kültür her şeyden önce hem sermaye biriktiricilerin kendi etkinliklerini hem de yararlandıkları farklılaştırılmış nimetleri haklı çıkarmaya yaramıştır. Teknolojik yenilikleri desteklemiştir. Üretimle ilgili verimlilik artışının önündeki engellerin sert yöntemlerle ortadan kaldırılmasını meşrulaştırmıştır. Herkesin —hemen değilse de eninde sonunda— yararına olacak bir ilerleme biçimi yaratmıştır.

Bununla birlikte bilimsel kültür, akılcılaştırmadan ibaret değildir. Gerek duyulan tüm kurumsal yapıların kadrolarını oluşturan çeşitli elemanların toplumsallaştırılmasının bir biçimidir. Bilimsel kültür, kadrolar için ortak, işçiler içinse doğrudan ortak olmayan bir dil olarak, üst tabakalar için sınıf içi birliğin bir aracı durumuna da gelmiş, isyancılığa kapılabilecek kadroların bu türden etkinliklerinin perspektiflerini ya da kapsamını sınırlamıştır. Üstelik, bu kadroların yeniden üretilmesine yönelik esnek bir mekanizma oluşturmuştur. Eskiden "la carriere ouverte aux talents", bugünse "meritokrasi" olarak bilinen kavrama elvermiştir. Bilimsel kültür, hiyerarşik işçi dağılımını tehdit etmeden bireysel hareketliliği olanaklı kılan bir çerçeve yaratmıştır. Meritokrasi hiyerarşiyi tehdit etmek şöyle dursun, güçlendirmiştir Sonuçta, meritokrasi işleyiş olarak, bilimsel kültür de ideoloji olarak, tarihsel kapitalizmin temelinde yatan işleyişlerin algılanmasını önleyen örtüleri yaratmıştır. Bilimsel etkinliğin akılcılığına verilen büyük ağırlık, sınırsız birikimin akıl dışılığının maskesi olmuştur.

Evrenselcilikle ırkçılık, yüzeyden bakıldığında, birbirinin düpedüz antitezi olan öğretiler olarak değilse bile tuhaf bir çift olarak görünebilir:

biri açık, öteki örtülü; biri eşitleştirici, öteki kutuplaştırıcı; biri akılcı söylemin çağırıcısı, öteki önyargının cisimleşmiş hali. Yine de, bu iki öğreti tarihsel kapitalizmin evrimiyle eşanlı olarak yayılıp ağırlık kazandığından, hangi bakımlardan bağdaşır olduklarına daha yakından bakmamız gerekiyor.

Evrenselcilikte bir aldatmaca vardır. Evrenselcilik, serbestçe dolaşan bir ideoloji olarak değil, tarihsel kapitalizmin dünya sisteminde iktisadi ve siyasal iktidarı elinde tutanlar tarafından yayılan bir ideoloji olarak yol almıştır. Dünyaya, güçlünün zayıfa bir armağanı gibi sunulmuştur. Timeo Danaos et dona ferentes! Armağanın bizzat kendisi alıcısına iki seçenek sunduğu için ırkçılığı beslemiştir; armağanı ve dolayısıyla, ulaşılmış ilim-irfan hiyerarşisinde altlarda yer alıyor olmayı kabul etmek; armağanı reddetmek, dolayısıyla kendini eşitsiz reel iktidar durumunu tersine çevirebilecek silahlardan yoksun bırakmak.

Ayrıcalıklıların kendi aralarına almak üzere seçtikleri kadroların bile evrenselciliğin iletisi konusunda derinlemesine kararsız kalıp heyecanlı bir müritlikle, ırkçı tavırlara duyulan tiksintinin getirdiği kültürel ret arasında gidip gelmesi, şaşırtıcı değildir. Bu kararsızlık, çok sayıdaki kültürel "Rönesans"ta anlatımını bulmuştur. Dünyanın pek çok bölgesinde geniş ölçüde kullanılan Rönesans sözcüğünün bizzat kendisi kararsızlığın cisimleşmiş halidir. Yeniden doğuştan söz eden, önceki bir kültürel şan çağını öne sürmüş, ama aynı zamanda şu an itibariyle kültürel bakımdan aşağı bir konumu kabul etmiş olmaktadır. Yeniden doğuş sözcüğünün kendisi de Avrupa'nın özgül kültürel tarihinden kopya edilmiştir.

Dünya işçilerinin, bey sofrasında çorba içmeye hiçbir zaman davet edilmemiş olmaları bakımından, bu kararsızlıktan daha bir bağışık oldukları düşünülebilir. Oysa gerçekte dünya işçilerinin siyasal anlatımları olan sistem karşıtı hareketlerin kendileri de derin bir biçimde aynı kararsızlığa batmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, sistem karşıtı hareketler, kendisi de evrenselci ideolojinin başlıca ürünlerinden olan Aydınlanma'nın ideolojisine bürünmüştür. Böylelikle, o günden bugüne içinde kaldıkları kültürel tuzağı kendileri kurmuş oldular: Tarihsel kapitalizmi, tam da yerle bir etmeye çalıştıkları "egemen sınıfların fikirleri"nden türetilmiş stratejiler kullanarak ve orta vadeli hedefler koyarak sarsmaya çalışmak.

Sistem karşıtı hareketlerin sosyalist çeşitlemesi, başlangıçtan itibaren bilimsel ilerlemeye bağlı oldu. Kendisini, "ütopyacı" olarak suçladığı

başkalarından ayırt etmek isteyen Marx, "bilimsel sosyalizm"i savunduğunu öne sürüyordu. Yazılarında kapitalizmin hangi bakımlardan "ilerici" olduğunu vurguluyordu. Sosyalizmin önce en "ileri" ülkelerde geleceği anlayışı, sosyalizmin (kapitalizme tepki biçiminde olduğu kadar) kapitalizmdeki ilerlemeden de doğacağı bir süreç telkin ediyordu. Dolayısıyla sosyalist devrim, "burjuva devrimi"ne öykünecek ve bu devrimden sonra gelecekti. Sonraki bazı kuramcılar bu nedenle burjuva devriminin henüz gerçekleşmediği ülkelerde bu devrime yardımcı olmanın sosyalistlerin görevi olduğunu bile ileri sürmüştür.

İkinci ve Üçüncü Enternasyonaller arasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları, ikisinde de ortak olan bu bilgi kuramı üstüne herhangi bir anlaşmazlık içermiyordu. Gerçekten de, gerek sosyal demokratlar gerekse komünistler, iktidara geldiklerinde üretim araçlarının daha da gelişmesine büyük bir öncelik verme eğiliminde oldular. Lenin'in "komünizm eşittir sosyalizm artı elektrik" sloganı Moskova caddelerinde bugün hâlâ kocaman pankartlar halinde asılıdır. Bu hareketler —sosyal demokratı da komünisti de— iktidara bir kez geldiler mi, Stalin'in "tek ülkede sosyalizm" sloganlarını uyguladıkları ölçüde, zorunlu olarak küresel sermaye birikimi için böylesine temel bir önem taşıyan her şeyin metalaştırılması sürecini daha da ileri götürdüler. Devletlerarası sistem içinde kaldıkları ölçüde de —gerçekte bu sistemden atılmalarına yönelik her tür girişime karşı içinde kalma mücadelesi vererek— dünya düzeyinde değer yasasının egemenliği gerçekliğini kabul etmiş ve daha da ileri götürmüş oldular. "Sosyalist insan", kuşku uyandıracak ölçüde Taylorizm'den başı dönmüşe benzedi.

Kuşkusuz, Aydınlanma'nın evrenselciliğini reddetme savında olan ve dünya ekonomisinin çevrede yer alan bölgeleri için türlü "yerli" sosyalizm çeşitlemelerini savunan "sosyalist" ideolojiler de oldu. Bu formülasyonlar sırf güzel sözler olmaktan öte gidebildikleri ölçüde, fiilen, metalaştırma sürecinin temel birimi olarak ortak gelirli yeni hane halklarını değil, daha "geleneksel" olduğu ileri sürülen büyük komünal bütünlükleri kullanma girişimi gibi görünmüştür. Ciddi olduklarında, bu girişimlerin genel olarak verimsiz kaldıkları ortaya çıkmıştır. Her durumda, dünya sosyalist hareketlerinin ana eğilimi, bu girişimleri sosyalist olmayan, geri bir kültürel milliyetçiliğin biçimleri olmakla suçlamaktır.

Sistem karşıtı hareketlerin milliyetçi çeşitlemesi ilk bakışta bizzat ayrılıkçı izleklerinin taşıdığı önem nedeniyle, evrenselcilik ideolojisine

daha az borçlu görünür. Oysa daha yakından bakıldığında bu izlenim yanlışlanıyor. Kuşkusuz, milliyetçiliğin kaçınılmaz olarak, belirli hareketler tarafından ulusal "gelenekler"in, ulusal dilin," sıklıkla da dinsel mirasın güçlendirilmesinin savunulduğu bir kültürel bileşeni vardır. Ama kültürel milliyetçilik, sermaye biriktiricilerin baskılarına karşı bir kültürel direniş midir? Gerçekte, kültürel milliyetçiliğin iki büyük öğesi bunun tersi yönlere doğru hareket etmiştir. Birincisi, kültürün içinde taşınacağı araç olarak, devletlerarası sistemin mensubu olan devlet biriminin seçilmesi eğiliminin varlığıdır. "Ulusal" kültür çoğu durumda bu devlete atfedilmiştir. Bu durum fiilen her seferinde kültürel sürekliliklerde genellikle çok ağır olan sapmalar getirmiştir. Devlet çerçevesine oturtulmuş bir ulusal kültürün savunulması hemen her seferinde, kaçınılmaz olarak, sürekliliklerin savunulmasını olduğu kadar bastırılmasını da getirmiştir. Her durumda devlet yapılarını, dolayısıyla devletlerarası sistemi ve bir dünya sistemi olarak tarihsel kapitalizmi güçlendirmiştir.

İkinci olarak, tüm bu devletlerdeki kültürel sahip çıkmalara karşılaştırmalı bir gözle bakıldığında, biçimleri bakımından çeşitlilik göstermelerine karşılık, içerikleri bakımından özdeş olma eğilimleri açıkça görülür. Dillerin biçimbirimi farklı olmakla birlikte, sözcük listesi yakınsamaya başlamıştır. Dünya dinlerinin tapınma biçimleri ve teolojileri tümüyle yeniden canlandırılıyor olabilir, ama fiili içerik olarak, eskisine göre daha az farklı olmaya başlamıştır. Bilimselliğin öncelleri de pek çok farklı adla yeniden keşfedilmektedir. Kısacası, kültürel milliyetçilik çoğunlukla devasa bir dilsiz oyunu olmuştur. Kültürel milliyetçilik bundan da öte tıpkı "sosyalist kültür" gibi, sık sık modern dünyanın evrenselcilik ideolojisinin başlıca partizanı olmuş, bu ideolojiyi dünya işçilerine daha makbul buldukları biçimlerde sunmuştur. Sistem karşıtı hareketler bu anlamda genel olarak güçlülerin zayıflarla ilişkisinde kültürel aracı işlevi görmüş, derinlere kök salmış direniş kaynaklarını netleştirmekten çok bulandırmıştır.

Sistem karşıtı hareketlerin devleti ele geçirme stratejilerinin özünde bulunan çelişkiler evrenselci bilgi kuramını örtük biçimde kabul etmeleriyle birleşince, bu hareketler için ciddi sonuçlar doğurmuştur. Düş kırıklığı görüngüsüyle gitgide daha çok uğraşmak zorunda kalmışlar, buna karşı başlıca ideolojik yanıtları, tarihsel kapitalizmi haklı çıkaran en önemli gerekçenin yeniden öne sürülmesi olmuştur: ilerlemenin otomatik ve

kaçınılmaz niteliği, ya da bugün SSCB'de sevilen deyişle, "bilimsel-teknolojik devrim".

Yirminci yüzyılda ortaya çıkan ve 1960'lardan bu yana gitgide yoğunluk kazanan, Enver Abdül-Malek'in sevdiği deyişle, "uygarlık projesi" izleği güçlenmeye başlamıştır. Yeni "yerli alternatifler" dili, pek çoklarına göre eski evrenselleştirici kültürel milliyetçi izleklerin sözsel bir çeşitlemesinden ibaretken, daha başkalarına göre bu izlekte gerçekten yeni bir bilgi-kuramsal içerik vardır. "Uygarlık projesi", tarih-üstü hakikatlerin gerçekten var olup olmadığı sorusunu yeniden ortaya atmış oldu. Tarihsel kapitalizmin iktidar gerçekliklerini ve iktisadi gereklerini yansıtan bir hakikat biçimi ortaya çıkıp tüm yerküreye yayıldı. Daha önce gördüğümüz gibi, bu doğru. Ama bu hakikat biçimi, bu tarihsel sistemin çöküş sürecine, ya da sınırsız sermaye birikimine dayalı tarihsel sistemin reel tarihsel alternatiflerinin varlığına ne ölçüde ışık tutmuştur? Sorun burada yatıyor.

Bu yeni ve esaslı kültürel direniş biçiminin maddi bir temeli var. Dünyadaki sistem karşıtı hareketlerin art arda gelen seferberlikleri, zaman içinde, sistemin işleyişi bakımından iktisadi ve siyasal olarak daha marjinal ve biriken artıktan, sonradan bile olsa yararlanacağa daha az benzeyen öğeleri kapsar olmuştur. Aynı zamanda bu hareketlerin bizzat kendilerinin mitos olmaktan birbiri ardı sıra çıkması evrenselci ideolojinin kendi içlerinde yeniden üretilmesini de tehlikeye düşürmüş ve böylelikle bu hareketler öncüllerini gitgide daha çok sorgulayan söz konusu öğelere daha da çok açılmaya başlamıştır. Dünya sistem karşıtı hareket mensuplarının 1950 sonrası kesiti, 1850-1950 arası kesitine göre daha fazla çevre bölgeler insanı, daha fazla kadın, daha fazla "azınlık grupları" (nasıl tanımlanırsa tanımlansın) insan ve daha fazla, işçi skalasının vasıfsız ve düşük ücretli ucunda yer alan işçi kapsamıştır. Bu durum, hem bir bütün olarak dünyada hem tüm ülkelerde, hem üyeler hem de yöneticiler düzeyinde böyledir. Toplumsal tabanda böylesi bir kayma, dünya sistem karşıtı hareketlerinin kültürel-ideolojik seçişlerinin değişmesinden başka bir sonuç doğuramazdı.

Buraya kadar, kapitalizmin tarihsel bir sistem olarak gerçekte nasıl işlediğini betimlemeye çalıştık. Oysa tarihsel sistemler, adı üstünde, tarihseldir. Var olurlar ve eninde sonunda, iç çelişkilerdeki şiddetlenmenin yapısal bir bunalıma yol açtığı iç süreçlerin sonucu olarak, var olmaktan çıkarlar. Yapısal bunalımlar geçici olmayan, ağır bunalımlardır. Ömürlerini doldurmaları zaman alır. Tarihsel kapitalizm yapısal bunalımına yirminci

yüzyılın başlarında girmiştir ve tarihsel bir sistem olarak ölümü herhalde gelecek yüzyıl içinde olacaktır. Ardından ne geleceği, önceden söylenemeyecek kadar belirsiz. Şu an yapabileceğimiz şey, yapısal bunalımın kendi boyutlarını çözümlemek ve sistemik bunalımın bizi hangi yönlere götürmekte olduğunu algılamaya çalışmaktır.

Bu bunalımın ilk ve bir olasılık en temel yönü, şimdi her şeyin metalaştırılmasına yakın oluşumuzdur. Yani tarihsel kapitalizm tam da, sınırsız sermaye birikimi peşinde, Adam Smith'in insan için "doğal" olduğunu ileri sürdüğü ama tarihsel olarak hiçbir zaman var olmayan duruma yaklaşmaya başlaması nedeniyle bunalımdadır. "[İnsanlığın] değiş tokuşa, takasa ve bir şeyi alıp ötekini vermeye olan yatkınlığı", el değmemiş alanlara ve bölgelere girmiştir ve metalaşmayı yaygınlaştırma yönündeki baskı göreli olarak denetimsizdir. Marx piyasadan, toplumsal üretim ilişkilerini gizleyen bir "örtü" olarak söz ediyordu. Marx'ın söylediği yalnızca, artığa doğrudan yerel olarak el konmasına göre, dolaylı bir biçimde piyasada (ve bu nedenle yerel dışı olarak) el konmasının daha zor ayırt edilmesi ve dolayısıyla dünya işçileri açısından, siyasal savaş konusu edilmesinin daha güç olması anlamında doğruydu. Bununla birlikte "piyasa", genel bir nicel ölçü cinsinden, para cinsinden iş görüyor ve bu da fiilen ne kadara el konmakta olduğunun anlaşılmasını güçleştirmekten çok kolaylaştırıyordu. Sermaye biriktiricilerin siyasal emniyet filesi olarak güvendikleri şey, bu ölçüye emeğin yalnızca bir kısmının girmesidir. Gittikçe daha çok emeğin metalaştırılması ve hane halkı bağlarının gittikçe daha çok meta ilişkisi bağına dönüşmesi ölçüsünde, artığın akışı da daha bir gözle görülür oluyor. Böylelikle siyasal karşı-baskı gittikçe daha çok seferber, ekonominin yapısı da seferberliğin daha doğrudan bir hedefi durumuna geliyor. Sermaye biriktiriciler, proleterleşmeyi hızlandırmak istemek şöyle dursun, geciktirmeye çalışıyor. Ama, aynı anda hem tek başlarına birer girişimci hem de bir sınıfın mensupları olduklarından, kendi çıkarlarının çelişkileri nedeniyle, tam olarak böyle davranamıyorlar.

Bu süreç, düzenli, aralıksız olarak süren ve ekonominin itici gücü sermaye birikimi olduğu sürece önü alınması olanaksız bir süreçtir. Sistem, aşındırıcı etkinliklerden bazılarını yavaşlatarak ömrünü uzatabilir ama ölüm hep ufukta bir yerlerde seçilebiliyor.

Sermaye biriktiricilerin sistemin ömrünü uzatma yöntemlerinden biri, sistemin bir parçası olarak koydukları ve sistem karşıtı hareketleri, devlet

iktidarını ele geçirme stratejisi kullanan biçimsel örgütler yaratma yollarından gitmek zorunda bırakan, siyasal kısıtlamalardır. Sistem karşıtı hareketlerin önünde başka bir reel seçim şansı da olmamıştır, ama strateji, kendi kendisini sınırlayan bir stratejidir.

Bununla birlikte, daha önce de gördüğümüz gibi, bu stratejinin kendi çelişkileri, siyasal düzeyde bir bunalımı beslemiştir. Bunalım, birincil misyonu olan, hiyerarşiyi ayakta tutma ve muhalif hareketleri gemleme misyonunu hâlâ çok iyi yerine getiren devletlerarası sistemin bunalımı değildir. Siyasal bunalım, sistem karşıtı hareketlerin kendi bunalımıdır. Sosyalist hareketlerle milliyetçi hareketler arasındaki ayrım bulanıklaşmaya başladıkça ve bu hareketlerden gitgide daha çoğu (tüm sınırlamalarıyla) devlet iktidarına ulaştıkça, dünya düzeyinde hareketler topluluğu, ondokuzuncu yüzyılın ilk çözümlemelerinden türemiş tüm sofuluklarının yeniden değerlendirilmesini dayatmıştır. Biriktiricilerin biriktirmedeki başarıları nasıl sistemi sistem olarak tehdit edecek kadar fazla metalaşma yarattıysa, sistem karşıtı hareketlerin iktidarı ele geçirmede gösterdiği başarılar da sistemi, dünya işçilerinin bu kendi kendini sınırlayan stratejiye gösterdikleri kabullenmeyi yarıp geçme tehdidini taşıyacak derecede güçlendirmiştir.

Son bir nokta olarak, bunalım kültüreldir. Sistem karşıtı hareketlerin bunalımı ve temel stratejinin sorgulanması, evrenselci ideolojinin öncüllerinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Bu durum, iki alanda sürüyor: "uygarlıksal" alternatif arayışının ilk kez ciddiye alındığı hareketler ve on dördüncü yüzyıldan başlayarak oluşan bütün bir zihinsel aygıtın azar azar kuşku konusu edildiği zihinsel yaşam. Bu kuşkunun yine evrenselci ideolojinin kendi başarısının ürünü olduğunu belirtelim. Fiziksel bilimlerde, modern bilimsel yöntemin ürettiği iç soruşturma süreçleri, kendi öncülünü oluşturan evrensel yasaların varlığının sorgulanmasına yol açıyora benzemektedir. Bugün bilime zamansallık katılmasından söz ediliyor. Bir düzeyde yoksul bir akraba, ama başka bir düzeyde bilimlerin kraliçesi (başka bir deyişle zirvesi) olan toplumsal bilimlerde, bütün bir kalkınmacı paradigma bugün açıkça, temelinden sorgulanıyor.

Bu bakımdan, zihinsel konuların yeniden açılması bir yandan iç başarıların ve iç çelişkilerin ürünüdür. Ama aynı zamanda, kendileri de bunalımda olan hareketlerin, bunalımıyla diğer her tür etkinliğin başlangıç noktasını oluşturan tarihsel kapitalizm yapılarıyla başa çıkmak ve bu

yapılara karşı daha etkili bir mücadele vermek yönündeki baskılarının ürünüdür.

Tarihsel kapitalizmin bunalımından sık sık, kapitalizmden sosyalizme geçişin bunalımı olarak söz edilmiştir. Bu formüle katılıyorum, ama fazla bir şey anlatmıyor. Sosyalist bir dünya düzeninin, tüm insanlar arasındaki maddi refah farkını ve reel iktidar eşitsizliğini kökten daraltan bir sosyalist dünya düzeninin nasıl işleyeceğini henüz bilmiyoruz. Var olan devlet ve hareketlerden kendilerine sosyalist diyenler, geleceğin yolunu pek az gösteriyor. Bu devlet ve hareketler şimdinin, yani tarihsel kapitalist dünya sisteminin görüngüleridir ve bu çerçevede değerlendirilmeleri gerekiyor. Daha önce de belirttiğimiz üzere, tümü için aynı şey söylenemese de, kapitalizmin ölümünün etkenleri olabilirler. Ama gelecek dünya düzeni, önceden söylemeye çalışmayıp ancak düşleyebileceğimiz biçimlerde, azar azar kurulacaktır. Bu nedenle, iyi olacağını, hatta daha iyi olacağını kabul etmek bir miktar inanç işi oluyor. Ancak, şimdikinin iyi olmamışlığını biliyoruz ve tarihsel kapitalizm, tarihsel yolunda gittikçe, benim görüşüme göre —tam da kendi başarısı itibariyle— daha iyiye değil, daha kötüye gitmiştir.

bölüm **dört**

Sonuç: İlerleme ve Geçişler Üstüne

Modern dünyayla ilişkili, gerçekten de bu dünyanın en önemli parçasını oluşturan bir fikir varsa, o da ilerleme fikridir. Herkes ilerlemeye inanmıştır demek istemiyorum. Muhafazakârlarla liberaller arasındaki kısmen Fransız Devrimi'ni önceleyen ama özellikle bu devrimin ardından gelen büyük kamusal ideolojik tartışmada muhafazakâr tavrın özü, Avrupa'nın ve dünyanın uğradığı değişikliklerin ilerleme sayılabileceğinden ya da ilerlemenin gerçekten önemli ve anlamlı bir kavram olduğundan duyulan kuşkuda yatmıştır. Yine de, bilindiği gibi, çağın habercisi olanlar ve on dokuzuncu yüzyılda, çoktandır var olan kapitalist dünya ekonomisinin egemen ideolojisi durumuna gelecek olan ideolojiyi kişiliklerinde canlandıranlar liberaller olmuştur.

Liberallerin ilerlemeye inanması şaşırtıcı değildir. İlerleme fikri, feodalizmden kapitalizme geçişe bütünüyle haklılık kazandırıyordu. Her şeyin metalaştırılmasına karşı olan muhalefetten geriye ne kaldıysa kırılmasını meşrulaştırıyor ve kapitalizmin tüm olumsuz puanlarını, getirileri zararlarının çok üstündedir gerekçesiyle silip atma eğilimi gösteriyordu. Bu nedenle, liberallerin ilerlemeye inanması hiç şaşırtıcı değildir.

Şaşırtıcı olan, liberallerin ideolojik karşıtlarının, Marksistler'in —liberal karşıtlarının, ezilen emekçi sınıfların temsilcilerinin— ilerlemeye en az liberaller kadar tutkuyla inanmasıdır. Bu inancın onlarda da önemli bir ideolojik amaca hizmet ettiğinde kuşku yoktur. Bu inanç tarihsel gelişmenin kaçınılmaz eğilimini temsil ettiği gerekçesiyle, dünya sosyalist hareketinin

etkinliklerine haklılık kazandırmıştır. Üstelik, burjuva liberallerinin kendi fikirlerini kendilerine karşı kullanmak savında olması bakımından, bu ideolojiyi yaymak çok zekice bir şey gibi görünmüştür.

Ne yazık ki, ilerlemeye olan bu çağcıl inancın görünüşte uyanıkça ve mutlaka heyecanlı olan benimsenişinde iki küçük kusur vardı. İlerleme fikri sosyalizme haklılık kazandırırken, kapitalizme de haklılık kazandırıyordu. Önce burjuvaziyi övmeden, proletaryaya bağlılık şarkısı söylemek pek olanaklı değildi. Marx'ın Hindistan'a ilişkin ünlü yazılarında, hatta Komünist Manifesto'da bu konuda bol bol kanıt vardır. Ayrıca, ilerlemenin ölçüsü maddeci olduğundan (Marksistler bunu onaylamamazlık edebilir miydi?), ilerleme fikri her tür "sosyalizm deneyimi"nin aleyhine dönebilirdi ve son elli yıl içinde dönmüştür de. SSCB'nin, yaşam standartları ABD'ninkilerin altında diye suçlandığını işitmeyen var mıdır? Üstelik Kruşçev'in övünmelerine karşın bu farkın elli yıl sonra ortadan kalkacağına inanmak için pek az neden var.

Marksistlerin evrimci bir ilerleme modeli benimsemesi, kapitalist dünya ekonomisinin genel yapısal bunalımının bir parçası olan ideolojik bunalımda bir öğe olarak, sosyalistler tarafından yeni yeni kuşku konusu edilmeye başlanan, kocaman bir tuzak olmuştur.

Tarihsel bir sistem olarak kapitalizmin, yıktığı ya da dönüştürdüğü önceki çeşitli tarihsel sistemlere göre ilerlemeyi temsil ettiği, düpedüz, doğru değil. Bunu yazarken bile, günah duygusuna eşlik eden o ürpertiyi duyuyorum. Tüm benzerlerimle aynı ideolojik kalıptan çıktığım ve aynı dualara amin dediğim için tanrıların gazabından korkuyorum.

İlerlemenin çözümlenmesindeki sorunlardan biri, önerilen tüm ölçülerin tek yanlılığıdır. Bilimsel ve teknolojik ilerlemenin yadsınmaz ve nefes kesici olduğu söylenir, bu da, özellikle çoğu teknik bilginin kümülatif olması dolayısıyla, elbette doğru. Ne var ki, evrenselcilik ideolojisinin tüm dünyada yükselişi içinde ne kadar bilgi yitirmiş olduğumuzu ciddi olarak hiç tartışmıyoruz. Tartışsak da, bu tür yitirilen bilgileri bilgelikten ibaret (?) kategorisine sokuyoruz. Oysa son zamanlarda, tarımsal üretkenliğin ve biyolojik bütünlüğün basit teknik düzeylerinde bile, bir ya da iki yüzyıl önce (aydınlanmış seçkinlerin geri kitlelere dayattığı bir süreç olarak) saf dışı edilmiş insan eylemi yöntemlerinin, daha az değil, daha çok etkili olduğu ortaya çıktığı için yeniden canlandırılması gerektiğini bulguluyoruz. Daha da önemlisi, yüz yıl ya da beş yüz yıl önce zafer edasıyla saf dışı

edilmiş öncüllerin, bizzat ileri bilimin "uçlarında" utangaç bir biçimde yeniden işe katıldığını bulguluyoruz.

Tarihsel kapitalizm için, insan elinin mekanik uzanma yetisini dönüşüme uğratmıştır denir. İnsan enerjisi cinsinden her girdi, gitgide daha fazla ürün çıktısıyla ödüllenmiştir, elbette bu da doğru. Ama bunun, bireylerin ayrı ayrı ya da kapitalist dünya ekonomisi içindeki herkesin kolektif olarak, ister zaman birimi başına, ister ömür başına yatırması gereken toplam enerji girdisinin, insanlık tarafından hangi ölçüde azaltılmış ya da artırılmış olduğu anlamına geldiğini hesaplamıyoruz. Dünyanın tarihsel kapitalizmde önceki sistemlere göre daha az külfetli olduğundan emin olabilir miyiz? Çalışma zorunluluğunun ta üst benliklerimizin bir parçası durumuna gelmesinin de gösterdiği gibi, bundan kuşku duymak için yeterince neden var.

Önceki hiçbir tarihsel sistemde insanların şimdiki sistemde olduğu kadar rahat bir maddi yaşamları ya da ellerinin altında böylesine büyük bir alternatif yaşam deneyimleri dizisi olmadığı söylenir. Bu tez de yine doğru görünüyor, bizden hemen önceki atalarımızın yaşamlarıyla sık sık yaptığımız karşılaştırmalar bunu ortaya koyuyor. Yine de, bugün "yaşam düzeyi"ne sık sık göndermede bulunmamızın ve toplumdışılık, yabancılaşma ve ruhsal hastalıklar konusunda artan kaygılarımızın da gösterdiği gibi, bu alandaki kuşkular yirminci yüzyıl boyunca durmadan büyümüştür. Son bir nokta olarak, tarihsel kapitalizmin —salgın hastalık tehlikelerinden (Mahşer'in dört atlısı) gelen zararlara ve ölüme, rastgele şiddete karşı— insan güvenliği marjında etkili bir genişleme getirdiği söylenir. Bu nokta da, mikro düzeyde (kentsel yaşamın yakın zamanlarda yeniden bulgulanan tehlikelerine karşın) yadsınamaz. Ama makro düzeyde, yalnızca şimdiye kadarkini düşünsek bile ve nükleer savaş gibi bir Demokles kılıcını saymasak bile, gerçekten doğru olmuş mudur?

Bugün dünyada bin yıl öncesine göre daha çok özgürlük, eşitlik ve kardeşlik bulunduğunun en azından hiçbir biçimde apaçık olmadığını söylememe izin verin. Bunun tersinin doğru olduğu öne sürülebilir ve savunulabilir. Tarihsel kapitalizmden önceki dünyaları güzellemeye çalışmıyorum. O dünyalar, az özgürlük, az eşitlik, az kardeşlik dünyalarıydı. Tek sorun, tarihsel kapitalizmin bu bakımlardan ilerlemeyi mi yoksa gerilemeyi mi temsil ettiğidir.

Zulümlerin karşılaştırılmasına yarayacak bir ölçüden söz etmiyorum. Tarihsel kapitalizmin bu alandaki sicilinden emin olmak için pek az neden varsa da, bu noktayı tasarlamak hem zor hem de iç karartıcı olur. Yirminci yüzyıl dünyası bu eski sanatlarda görülmemiş incelikte bazı yetenekler sergilemiş olduğu savında bulunmaya hak kazanmıştır. Sözünü ettiğim, sınırsız sermaye birikimi için süren rekabetçi yarışın sonucu olan ve gitgide tırmanan gerçekten inanılmaz toplumsal israf, onarılabilirlik sınırını aşmaya başlayabilecek israf düzeyi de değil.

Sorunu daha çok maddi yönlere; toplumsal geleceğe ilişkin değil, fiili tarihsel kapitalist dünya ekonomisi dönemine ilişkin maddi yönlere dayandırmak istiyorum. Tez, cüretli olsa bile, yalındır. Ortodoks Marksistler'in bile utançla saklama eğiliminde oldukları bir Marksist öneriyi, proletaryanın mutlak olarak (göreli değil) yoksullaştığı tezini savunmak istiyorum.

Dostça fısıltılar işitiyorum. Kuşkusuz ciddi söylemiyorsun; kuşkusuz, göreli yoksullaşma demek istiyorsun? Sanayi işçisi bugün 1800 yılına göre çarpıcı ölçüde daha iyi durumda değil mi? Sanayi işçisi, evet, ya da en azından pek çok sanayi işçisi. Ama sanayi işçileri hâlâ dünya nüfusunun göreli olarak küçük bir kısmını oluşturuyor. Dünya işçilerinin kırsal alanlarda yaşayan ya da kırsal alanlarla kentlerin gecekondu mahalleleri arasında gidip gelen ağırlıklı kısmı, beş yüz yıl önceki atalarından daha kötü durumda. Daha az iyi yiyor ve kesinlikle daha dengesiz besleniyorlar. Yaşamın ilk yıllarında hayatta kalmaları olasılığı (ayrıcalıklıların korunması için alınan toplumsal sağlık önlemlerinin etkisi nedeniyle) daha yüksekse de, dünya nüfusunun çoğunluğu için bir yaşından itibaren ömür beklentisinin eskisinden daha fazla olduğundan kuşkuluyum; tersinin doğru olduğunu sanıyorum. Daha fazla —günde, yılda ve ömür boyu daha fazla saat— çalıştıkları açıktır. Bu çalışmayı daha az toplam nimet karşılığı yaptıklarına göre, sömürü oranı çok dik bir tırmanış göstermiştir.

Siyasal ve toplumsal bakımdan daha çok ezilmeleri mi yoksa iktisadi bakımdan daha çok sömürülmeleri mi söz konusudur? Bu noktayı çözümlemek daha güçtür. Jack Goody'nin bir ara söylediği gibi, toplumsal bilimin esenlikölçerleri yoktur. Önceki tarihsel sistemlerde çoğu insanın yaşamını sürdürdüğü küçük topluluklar, insanın seçişlerini ve toplumsal değişebilirliğini kısıtlayan bir toplumsal denetim biçimi getiriyordu. Bu kuşkusuz pek çokları için etkin bir zulüm olayı olarak ortaya çıktı. Daha

hoşnut olan başkaları ise bu hoşnutluğun bedelini insan olanaklarına ilişkin bir ufuk darlığıyla ödediler.

Tarihsel kapitalizmin kuruluşu, hepimizin bildiği gibi, bu küçük topluluk yapılarının oynadığı rolün durmadan azalmasını, giderek tümden saf dışı edilmesini getirmiştir. Peki ama bunların yerini alan nedir? Topluluk yapılarının eski rolünü, pek çok alanda ve uzun dönemler boyu, "plantasyonlar", başka bir deyişle "girişimciler"in denetimindeki büyük ölçekli siyasal-iktisadi yapıların ezici denetimi, üstlenmiştir. Kapitalist dünya ekonomisindeki "plantasyonlar"ın —ister köleliğe, mahkûmiyete ya da ortakçılığa (zor kullanımı ya da sözleşme yoluyla), ister ücretli emeğe dayansın— "bireysellik" için daha fazla hareket serbestliği sağladığı pek söylenemez. "Plantasyonlar" olağanüstü etkili bir artık değer elde etme tarzı sayılabilir. İnsanlık tarihinde daha önce de var olduklarında kuşku bulunmamakla birlikte, tarımsal üretimde —genel anlamda çok daha az sayıda kişi çalıştırma eğilimine girmiş olan madencilik ve büyük ölçekli altyapı inşaatından farklı olarak— daha önce hiç böylesine bir yoğunlukla kullanılmamışlardır.

Kırsal bölgelerdeki topluluk yapılarının parçalanması, eski daha gevşek topluluk denetim yapılarının yerine tarımsal etkinliğin şu ya da bu doğrudan otoriter denetim biçiminin (az önce "plantasyon" adını verdiğimiz şey) konmamış olması durumunda bile, bir "kurtuluş" olarak yaşanmadı; çünkü bu parçalanma kaçınılmaz olarak, belirmekte olan ve doğrudan üreticiyi kendi özerk, yerel karar üretme süreçleriyle baş başa bırakma konusunda gitgide daha isteksiz davranan devlet yapılarının sürekli olarak artan denetimi eşliğinde gerçekleşti, aslına bakılırsa sıklıkla da, parçalanmaya doğrudan doğruya bu denetim neden oldu. İtilim hep, emek girdisinde ve bu emek etkinliğinin uzmanlaşmasında artışı zorlamak yönünde oldu (bu da, işçinin bakış açısından, pazarlık gücünü azaltıp sıkıntısını artırdı).

Hepsi bu kadar değil. Tarihsel kapitalizm, daha önce hiç var olmamış, bugün ise cinsiyetçilik ve ırkçılık adını verdiğimiz ideolojik bir ezici aşağılama çerçevesi geliştirdi. Açıklayayım. Daha önce de kaydettiğimiz gibi, önceki tarihsel sistemlerde gerek erkeğin kadın karşısındaki egemen konumu, gerekse genelleştirilmiş yabancı düşmanlığı, yaygın ve hemen hemen evrenseldi. Ama cinsiyetçilik erkeğin kadın karşısındaki egemen konumundan, ırkçılık ise genelleştirilmiş yabancı düşmanlığından daha fazla bir şeydir.

Cinsiyetçilik, kadınların yeniden, kendilerinden istenen fiili işin belki daha da yoğunlaşması ve kapitalist dünya ekonomisinde üretken emeğin insan tarihinde ilk kez olmak üzere ayrıcalığın meşrulaştırılmasında temel duruma gelmesi bakımlarından katmerli bir aşağılayıcılığı olan üretken olmayan emek alanına indirilmesidir. Bu durum, sistemin içinde çözülmesi olanaksız çifte bir düğüm oluşturmuştur.

Irkçılık, yabancıya, tarihsel sistemin dışındaki birilerine duyulan nefret ya da böyle birilerinin ezilmesi değildir. Ezilen grupları sürüp atmak değil, tam tersine sistemin içinde kalmalarını sağlamak amacıyla işçileri tarihsel sistem içinde tabakalaştırmaktır. Irkçılık, üretken emeğe, nimetlerden yararlanma hakkı tanımlanırken taşıdığı önceliğe karşın, düşük düzeylerde karşılıklar ödenmesine gerekçe yaratmıştır. Bunu, en az ücret ödenen işleri en düşük nitelikli işe verilen ücret olarak tanımlamak yoluyla yapmıştır. Bu da ex definitio gerçekleştirildiğinden, işin niteliğindeki hiçbir değişiklik, suçlamanın biçimini değiştirmekten öteye gidememekte, oysa ideoloji, bireysel çabaya bireysel hareketlilik ödülü sunduğunu ilan etmektedir. Bu çifte düğüm de aynı ölçüde çözülmez olmuştur.

Cinsiyetçilik ve ırkçılık, "biyoloji"nin konum tanımladığı toplumsal süreçlerdir. Biyoloji her tür dolayımsız anlamıyla toplumsal olarak değiştirilemez olduğundan, görünüşe bakılırsa önümüzde toplumsal olarak yaratılmış ama toplumsal olarak parçalanmaya elvermeyen bir yapı vardır. Kuşkusuz gerçekte böyle değil. Doğru olan şu ki cinsiyetçilik ve ırkçılık yapıları, kendilerini yaratmış olan ve işleyişleriyle kritik biçimlerde ayakta kalmasını sağladıkları bütün bir tarihsel sistem parçalanmadan parçalanamazdı, bugün de parçalanamaz.

Hem maddi hem de ruhsal (cinsiyetçilik ve ırkçılık) bakımdan mutlak yoksullaşma olmasının nedeni budur. Kuşkusuz bunun anlamı, kapitalist dünya ekonomisinde artığın tüketimi bakımından nüfusun üst yüzde on ila on beşi ile geriye kalanı arasında büyüyen bir "fark" olmasıdır. Böyle olmadığına ilişkin izlenimimiz ise üç olguya dayanmıştır. Birincisi meritokrasi ideolojisinin gerçekten de işçilerde hatırı sayılır bir bireysel hareketliliği, hatta belirli etnik ve/ya da uğraşsal grupların hareketliliğini olanaklı kılacak biçimde işlev görmesidir. Bununla birlikte bu durum, birey (ya da alt-grup) hareketliliğine karşılık, alt tabakaların boyutlarının, dünya ekonomisine yeni nüfuslar katılması ya da farklılaşmış nüfus artış hızları

yoluyla büyümesi nedeniyle, dünya ekonomisine ilişkin genel istatistikleri temelli bir biçimde değiştirmeksizin gerçekleşmiştir.

Büyüyen farkı gözlemlememiş olmamızın ikinci nedeni, tarihsel ve toplumsal bilimler çerçevesindeki çözümlemelerimizin "orta sınıflar"da — yani dünya ekonomisi nüfusunun, şu tükettikleri artık kendi ürettikleri artığın üstünde olan yüzde on ile on beşinde— olup bitenler üzerinde yoğunlaşmasıdır. Bu kesim içinde en üstle (toplam nüfusun yüzde birinden azı) asıl "orta" dilimler ya da kadrolar (yüzde on ila on beşin geriye kalan kısmı) arasındaki eğride göreli olarak gerçekten de esaslı bir düzleşme olmuştur. Tarihsel kapitalizmin son birkaç yüzyıldaki "ilerici" politikalarının önemli bir kısmı, dünya artık değerinin, paylaşıcısı olan küçük grup içindeki dağılımında var olan eşitsizliğin durmadan azalması sonucunu vermiştir. Asıl "orta" kesimin, üst yüzde birle kendi aralarındaki farkın azalması üzerine attığı zafer çığlıkları, geriye kalan yüzde seksenbeşle aralarında büyüyen farkın gerçekliklerini maskelemiştir.

Büyüyen fark olayının kolektif tartışmalarımızda en önemli yeri tutmamasının üçüncü bir nedeni var. Son on ila yirmi yıl içinde, dünya sistem karşıtı hareketlerinin kolektif gücünün ve iktisadi asimptotlara olan yaklaşımın baskısıyla, göreli değilse de mutlak kutuplaşmada bir yavaşlama gerçekleşmiş olabilir. Bunun bile dikkatle ileri sürülmesi ve mutlak kutuplaşmanın arttığı beş-yüz yıllık bir tarihsel gelişme bağlamına oturtulması gerekiyor.

İlerleme ideolojisine eşlik etmiş olan gerçeklikleri tartışmak yaşamsal bir önem taşıyor, çünkü bunu tartışmadığımızda bir tarihsel sistemden ötekine geçiş çözümlemesine akıllıca yaklaşamayız. Evrimci ilerleme kuramı yalnızca sonra gelen sistemin öncekinden daha iyi olduğu varsayımını değil, önceki bir egemen grubun yerini yeni bir egemen grubun alması varsayımını da getirmiştir. Bu nedenle yalnızca kapitalizmin feodalizme göre ilerleme olması değil, bu ilerlemeye esas olarak "burjuvazinin "toprak sahibi soyluluğa" (ya da "feodal öğelere") karşı zaferi, devrimci zaferi yoluyla ulaşılması da söz konusu oluyordu. Peki ama, kapitalizm ilerici değilse, burjuva devrimi kavramının anlamı nedir? Tek bir burjuva devrimi mi vardı, yoksa bu devrim birden çok kılık içinde mi ortaya çıktı?

Tarihsel kapitalizm gerici soyluluğun ilerici burjuvazi tarafından alaşağı edilmesi yoluyla ortaya çıkmıştır imgesinin yanlış olduğunu daha önce öne sürmüştük. Doğru olan temel imge bu değil, tarihsel kapitalizmi, eski sistem

dağılmakta olduğundan kendisi burjuvaziye dönüşen bir toprak sahibi soyluluğun yarattığı imgesidir. Soylular, dağılmayı belirsiz sonlara doğru yol almaya bırakmaktansa, doğrudan üreticileri sömürme yetilerini ayakta tutmak ve önemli ölçüde büyütmek amacıyla köklü yapısal cerrahi işine kendileri girişmiştir.

Şu var ki bu yeni imge, doğruysa, kapitalizmden sosyalizme, kapitalist bir dünya ekonomisinden toplumsal bir dünya düzenine olan şimdiki geçişe ilişkin algılayışımızı köklü bir biçimde değiştirmektedir. Şimdiye değin "proleter devrimi" az çok, "burjuva devrimi" modeline uyarlanıyordu. Burjuvazi soyluluğu alaşağı ettiğinden proletarya da burjuvaziyi alaşağı edecekti. Bu örnekseme, dünya sosyalist hareketinin stratejik eyleminde temel yapı taşı olmuştur.

Burjuva devrimi hiç olmasaydı, proleter devrimi de olmamış ya da olmayacak anlamına mı gelecekti? Mantıksal ya da ampirik olarak, hiç de değil. Buna karşılık, geçişler konusuna başka türlü yaklaşmamız gerektiği anlamına gelmektedir. Bir kere, dağılma yoluyla olan değişme ile denetim altında olan arasındaki, Samir Amin'in, "çöküş'le, "devrim" arasında, Roma'nın düşüşüyle ortaya çıktığını öne sürdüğü (ve bugün de ortaya çıkmaktadır, diyor) "çöküş" türüyle feodalizmden kapitalizme gidilirken ortaya çıkan daha denetimli değişme arasındaki ayrım adını verdiği ayrımı görmemiz gerekiyor.

Ama hepsi bu kadar değil. Çünkü denetim altındaki değişmelerin (Amin'in "devrimler"i), az önce öne sürdüğümüz üzere, "ilerici" olması gerekmiyor. Bu nedenle, emek sömürüsünün gerçekliklerini olduğu gibi bırakan (giderek artıran) yapısal dönüşüm türünü, bu tür sömürüyü ortadan kaldıracak ya da en azından köklü bir biçimde azaltacak yapısal dönüşüm türünden ayırmamız gerekiyor. Bunun anlamı, zamanımızın siyasal sorununun, tarihsel kapitalizmden, başka bir şeye geçilip geçilmeyeceği sorunu olmadığıdır. Buna, bu tür şeylere bakılabileceği ölçüde kesin gözüyle bakabiliriz. Zamanımızın siyasal sorunu, bu başka şeyin, geçişin doğuracağı sonucun, törel bakımdan bugünkünden temelden farklı olup olmayacağı, ilerleme olup olmayacağıdır.

İlerleme kaçınılmaz değildir. İlerleme için mücadele veriyoruz. Mücadelenin almakta olduğu biçim, kapitalizme karşı sosyalizm biçimi değil, sınıf temeline dayalı (tarihsel kapitalizmden farklı olan ama ille de daha iyi olmayan) yeni bir üretim tarzına geçişe karşı göreli olarak sınıfsız

bir topluma geçiş biçimidir. Dünya burjuvazisinin önündeki seçiş, tarihsel kapitalizmi ayakta tutmakla intihar arasında değildir. Bu seçiş, sistemdeki dağılmanın sürmesi ve bunun sonucunda belirsiz ama bir olasılık daha eşitlikçi bir dünya düzenine dönüşmesi sonucunu verecek "tutucu" bir tavır ile, içerisinde bizzat burjuvazinin "sosyalist" kılığa bürüneceği ve böylelikle dünya işçilerini bir azınlık yararına sömürme sürecine dokunulmamasını sağlayacak alternatif bir tarihsel sistem yaratmaya çalışacağı geçiş sürecinin denetimini eline geçirmek yönünde cesur bir girişim arasındadır.

Sosyalist partilerin şu ya da bu biçimde iktidara geldiği ülkelerin ve dünya sosyalist hareketinin tarihini, dünya burjuvazisinin önündeki bu reel siyasal alternatiflerin ışığında değerlendirmemiz gerekir.

Bu tür bir değerlendirmede anımsanacak ilk ve en önemli şey, dünya sosyalist hareketinin, hatta tüm sistem karşıtı hareket biçimleriyle tüm devrimci ve/ya da sosyalist ülkelerin kendilerinin de tarihsel kapitalizmin ayrılmaz ürünleri olduğudur. Bunlar tarihsel sistem açısından dışsal yapılar değil, iç süreçlerin boşaltımlarıdır. Bu nedenle sistemin tüm çelişki ve kısıtlamalarını yansıtmışlardır. Başka türlü olamazlardı ve değildirler.

Hataları, sınırlılıkları ve olumsuz etkileri, varsayımsal bir tarihsel sistemin, henüz var olmayan bir sosyalist dünya düzeninin değil, tarihsel kapitalizmin bilançosunun birer parçasıdır. Devrimci ve/ya da sosyalist ülkelerde emek sömürüsünün yoğunluğu, siyasal özgürlüklerin yadsınması, cinsiyetçiliğin ve ırkçılığın sürüp gitmesi, bunların tümü, yeni bir toplumsal sisteme özgü özelliklerden çok daha fazla, bu ülkelerin, kapitalist dünya ekonomisindeki çevre ve yarı-çevre bölgelerde yer almakta devam etmesi olgusuyla ilişkilidir. Tarihsel kapitalizmde emekçi sınıflar için var olan bir parça kırıntı her zaman merkez alanlarda yoğunlaşmıştır. Bu durum hâlâ fazlasıyla geçerlidir.

Bu nedenle gerek sistem karşıtı hareketlerin, gerekse yaratılmasında bu hareketlerin rolü olan rejimlerin değerlendirilmesinde, soruna, yarattıkları ya da yaratmadıkları "iyi toplumlar" açısından bakılamaz. Söz konusu değerlendirmenin anlamlı olması yalnızca, kapitalizmden geçişin eşitlikçi bir sosyalist dünya düzenine doğru olmasını sağlamak için dünya düzeyinde verilen mücadeleye ne ölçüde katkıda bulundukları sorusunun sorulmasıyla olanaklıdır. Bu hesap, çelişik süreçlerin kendi işleyişleri nedeniyle zorunlu olarak daha karışıktır. Tüm olumlu itilimler, olumlu sonuçlar kadar olumsuzlarını da getiriyor. Her seferinde, sistemin bir yönden zayıflayışı

diğer yönlerini güçlendiriyor. Ama ille de eşit derecelerde değil! Bütün mesele burada.

Sistem karşıtı hareketlerin en büyük katkısı kuşkusuz, bu hareketlerin kendi seferberlikleri aşamasında gerçekleşmiştir. İsyanı örgütlerken, bilinçleri dönüştürürken, kurtarıcı güç olmuşlardır; bu noktada tek tek hareketlerin katkısı, tarihsel öğrenmenin oluşturduğu bir geri-besleme mekanizmasıyla zaman içinde büyümüştür.

Bu gibi hareketler devlet yapılarında siyasal iktidarı üstlendiklerinde ise sistem karşıtı itilimlerini kısmaları yönünde hem hareket dışından hem de hareket içinden gelen baskılar geometrik olarak arttığından, daha az başarılı olmuştur. Yine de bu durum, bu tür "reformizm" ve "revizyonizm" için tümden olumsuz bir bilanço anlamına gelmemiştir. İktidardaki hareketler bir ölçüde kendi ideolojilerinin siyasal tutsakları olmuş, bu nedenle de devrimci ülke içindeki doğrudan üreticilerden ve dışarıdaki sistem karşıtı hareketlerden gelen örgütlü baskıyla karşı karşıya kalmıştır.

Asıl tehlike tam da şimdi, tarihsel kapitalizm en tam gelişmişliğine —her şeyin metalaştırılmasının daha da yaygınlaşması, dünya sistem karşıtı hareketler ailesinin artan gücü, insan düşüncesinin süren akılcılaşması— yaklaştıkça ortaya çıkmaktadır. Şimdiye değin mantığının yalnızca kısmen gerçekleştirilmiş olması nedeniyle işleri iyi giden tarihsel sistemin yıkılışını hızlandıracak olan işte bu tam gelişmişliktir. Tam da yıkılışı sırasında ve yıkılıyor olması nedeniyle geçiş güçlerinin çekiciliği daha da artacak ve bu nedenle, ortaya çıkacak sonuç daha da az kesin olacaktır. Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik mücadelesi çok uzun bir mücadeledir yoldaşlar, ve mücadelenin yeri gitgide daha çok, dünya çapındaki sistem karşıtı güçler ailesinin içi olacaktır.

Komünizm Ütopya'dır, başka bir deyişle, olmayan ülkedir. Komünizm, tüm dinsel eskatolojilerimizin —Mesih'in gelişi, İsa'nın dönüşü, nirvana— başka bir adla sürmesidir. Tarihsel bir perspektif değil, yürürlükteki bir mitolojidir. Sosyalizm ise tersine, bir gün dünyada kurulabilecek, gerçekleştirilebilir bir tarihsel sistemdir. Ütopya'ya geçişin "geçici" bir momenti olma savındaki bir sosyalizmden bir şey çıkmaz. Bir şey çıkabilecek olan yalnızca, somut bir biçimde tarihsel olan bir sosyalizm, eşitliği ve adaleti en üst düzeyine çıkaran bir tarihsel sistemin asgari tanımlayıcı özelliklerini taşıyan, insanlığın kendi yaşamı üstündeki denetimini (demokrasi) artıran ve imgelemi özgürleştiren bir sosyalizmdir.

Yazar Hakkında

IMMANUEL WALLERSTEIN 1930 yılında New York'ta doğdu. Columbia Üniversitesi’nden 1951 yılında lisans, 1959 yılında doktora diploması aldı ve aynı üniversitenin Sosyoloji Bölümü’nde öğretim üyesi oldu. 1955-1970 döneminde başlıca araştırma alanı Afrika'ydı. 1961'de Africa: the Politics of Independence adlı çalışması, 1967'de ise Africa: the Politics of Unity adlı çalışması yayımlandı. 1968 yılında Columbia Üniversitesi'ndeki reform hareketine etkin bir biçimde katıldı. 1971 yılında Montreal'de McGill Üniversitesi'nde görev aldı. 1976'dan bu yana Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesi’nde sosyoloji profesörlüğü yapmaktadır ve Fernand Braudel Ekonomi, Tarihsel Sistemler ve Uygarlık Araştırmaları Merkezi'nin müdürlüğünü üstlenmiştir. Temel yapıtı niteliğindeki üç ciltlik The Modern World-System kitabını sırasıyla 1974, 1980 ve 1989 yıllarında yayımladı ve sosyal bilimlerde verimli bir damarın ortaya çıkmasına yol açtı. "Dünya sistemleri analizi" olarak bilinen bu anlayış ve çalışma tarzı mevcut kapitalizm analizlerine geniş bir bakış açısı ve tarihsellik boyutu getirdi.

1994-98 tarihleri arasında Uluslararası Sosyoloji Derneği başkanlığını yapan yazarın Metis Yayınları'nda önemli bir koleksiyonunu oluşturduk: Tarihsel Kapitalizm (1992), Irk Ulus Sınıf (1993, E. Balibar ile birlikte), Sistem Karşıtı Hareketler (1995, G. Arrighi ve T. Hopkins ile birlikte), Sosyal Bilimleri Açın! (1996; Gulbenkian Komisyonu'nun Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Raporu), Liberalizmden Sonra (1998), Bildiğimiz Dünyanın Sonu (2000) ve Amerikan Gücünün Gerileyişi (2004). Türkçe'de bulunan diğer kitapları: Jeopolitik ve Jeokültür (iz, 1993), Sosyal Bilimleri Düşünmemek (Avesta, 1999), Geçiş Çağı, Dünya Sisteminin Yörüngesi, 1945-2025 (Hopkins ile birlikte, Avesta, 2000), Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri (Aram, 2002), Dünya Sistemleri Analizi, Bir Giriş (Aram, 2004) ve Modern Dünya Sistemi, Cilt 1-2 (Bakış, 2004-5).

BON MOT: şaka (Fr.)

BAĞINTI: korelasyon

MANU MILITARI: asker marifetiyle (Lat.)

DIFFERENTIA SPECIFICA: ayırt edici özellik (Lat.)

PRIMAFACIE: ilk bakışta

ANSCHLUSS: ilhak (Alm.)

POST HOC: sonra gelen (Lat.)

BİLGİ KURAMI: epistemoloji

VERISTAS: hakikat (Lat.)

LA CARRIERE OUVERTE AUX TALENTS: yetenek kariyerleri (Fr.)

TIMEO DANAOS ET DONA FERENTES!: Yunanlılardan armağan getirdikleri zaman da korkarım! (Laokoon, Yunanlılar tahta atı getirirken Truvalılara böyle söyler.)

EX DEFINITIO: tanım gereği (Lat.)

ESKATOLOJI: öteki dünya bilimi